

Janusz Gmitruk, doktor nauk humanistycznych, historyk, dyrektor Zakładu Historii Ruchu Ludowego i Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, prezes Zarządu Głównego Ludowego Towarzystwa Naukowo-Kulturalnego, wieloletni działacz Polskiego Stronnictwa Ludowego. Badacz i popularyzator najnowszych dziejów Polski, historii ruchu ludowego i wsi. Autor kilkudziesięciu monografii, wydawnictw źródłowych oraz wielu artykułów naukowych i popularnonaukowych, organizator sesji naukowych i wystaw. Redaktor naczelny „Roczników Dziejów Ruchu Ludowego” i „Rocznika Historycznego Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, członek Rady Programowej „Myśli Ludowej” oraz Rady programowo-wydawniczej czasopisma humanistycznego „Niepodległość i Pamięć”. Uhonorowany m.in.: Srebrnym i Złotym Krzyżem Zasługi, Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, medalami: Zasłużony Kulturze „Gloria Artis”, „Pro memoria” oraz odznakami organizacji młodzieżowych i stowarzyszeń, w tym godnością Lidera Pracy Organizacyjnej i statuetką „Złotego Hipolita”.

JANUSZ GMITRUK

ŹRÓDŁA WIECZNEGO TRWANIA PAŃSTWO – KOŚCIÓŁ – KULTURA – WIEŚ

25
LAT
MUZEUM
NIEPODLEGŁOŚCI

Mazowsze.
serce Polski

Muzeum Niepodległości w Warszawie jest instytucją kultury
Samorządu Województwa Mazowieckiego

ISBN 978-83-62235-93-3
ISSN 2450-6451

WYKŁADY NA CYTADELI

**ŹRÓDŁA WIECZNEGO TRWANIA
PAŃSTWO – KOŚCIÓŁ – KULTURA – WIEŚ**

Seria wydawnicza

WYKŁADY NA CYTADELI, T. IV

ISSN 2450-6451

t. I. Helena Krasowska,

*Sytuacja Polaków na Ukrainie w związku z konfliktem zbrojnym
(na przykładzie Bukowiny Karpackiej i Ukrainy południowo-wschodniej)*

t. II. Anna Kozyra,

Polki w życiu politycznym Francji w XIX i XX wieku

t. III. Jolanta Załączny,

Władysław Jagniałkowski (1856–1930). Biografia niebanalna

t. IV. Janusz Gmitruk,

Źródła wiecznego trwania. Państwo – Kościół – kultura – wieś

Rada programowa:

**Jan Engelgard, Zbigniew Judycki,
Tadeusz Skoczek, Jolanta Załączny**

JANUSZ GMITRUK

**ŹRÓDŁA WIECZNEGO TRWANIA
PAŃSTWO – KOŚCIÓŁ – KULTURA – WIEŚ**

Redakcja:
Zbigniew Judycki, Tadeusz Skoczek

Warszawa 2016

Copyright by Janusz Gmitruk
Warszawa 2016

ISBN 978-83-62235-93-3
ISSN 2450-6451

Wydawnictwo Muzeum Niepodległości w Warszawie

Od V wieku kolebką naszych przodków były ziemie rozciągające się między Łabą i Dniestrem. Zamieszkujący te rozległe ziemie Słowianie dzieliли się na 3 grupy – Słowian wschodnich, południowych i zachodnich.

U schyłku IV stulecia doszło do zasadniczych zmian w sytuacji u wschodnich granic Cesarstwa Rzymskiego. W roku 375 wielkie masy Hunów, koczowniczych ludów ze wschodu, przekroczyły Wołgę i uderzyły na potężne państwo ostrogockie Hermanaryka, zajmując tereny stepów nadczarnomorskich. Ostrogoci zostali pobici przez Hunów i włączeni w skład państwa Attyli. Ekspansja

Hunów na obszary położone nad środkowym Dunajem wywołała wędrówkę ludów, które, uciekając przed Hunami, przekroczyły granice Cesarstwa w latach 405–406, zajmując tereny na północ od środkowego Dunaju. W roku 453 zmarł wódz Hunów – Attyla i wkrótce nastąpił rozpad jego wielkiego państwa. Forsując granice Cesarstwa Rzymskiego, Hunowie pociągnęli za sobą, dobrowolnie lub pod przymusem, liczne plemiona. Ostatecznie w 455 roku zostali pokonani przez Germanów.

W 476 roku nastąpił kres Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Rzym został zdobyty przez Odoakera – wodza Germanów. Ich najazd pozostawił lukę polityczną na zapleczu działań militarnych, którą zaczęła wypełniać masowa migracja grup ludności dotychczas bytujących poza obrębem granicy Cesarstwa, oddzielającej obszary wysokiej cywilizacji od plemion barbarzyńskich.

Proces ten wywołał pustkę osadniczą i kulturową, która na długi okres zahamowała rozwój cywilizacji ziem dzisiejszej Polski. W początkowej fazie wczesnego średniowiecza przez około 150 lat ziemie polskie nad Wisłą i Odrą nie wykazywały śladów rozwoju gospodarczego. Zaczął następować on dopiero w VIII wieku.

Za twórcę państwowości polskiej uznawany jest Mieszko I. Do największych dokonań tego pierwszego historycznego księcia Polan należało skupienie pod swoją władzą plemion osiadłych między Odrą a Wisłą i stworzenie trwałych podstaw państwa.

Od przyjęcia przez państwo polskie chrześcijaństwa, poprzez symboliczny osobisty chrzest księcia Mieszka I w 966 roku, do dnia dzisiejszego losy narodu i Kościoła są nierozzerwalnie związane. Przyjęcie chrztu przez władcę Polan i poddanie chrystianizacji jego księstwa było aktem wielkiej mądrości politycznej, zarówno gdy na sprawę popatrzeć w perspektywie strategicznej budowy państwa, jak i w perspektywie taktycznej doraźnego zapewnienia mu suwerenności. Celem strategicznym i długofalowym było zerwanie z partykularnymi kultami plemiennymi. Chrześcijaństwo stworzyło szansę przebudowy zbiorowej świadomości i działań na gruncie ponadczasowych i ponadregionalnych norm moralnych. Taktyka przyjęcia i wprowadzenia chrześcijaństwa była czymś niezwykle ważnym, bo chrześcijaństwo stało się instrumentem polityki imperialnej, czyli cesarskiej, ponieważ cesarstwo i chrześcijaństwo miało charakter uniwersalny.

Polska razem z przyjęciem wiary w obrządku łacińskim włączyła się do zachodnioeuropejskiego kręgu cywilizacyjnego. Kościół zapewniał młodemu państwu opiekę wszechpotężnego w owym czasie papieża. Utworzenie metropolii kościelnej w Gnieźnie (1000 r.) przeszczepiło na grunt polski królewski model sprawowania władzy. Przyjęcie korony przez Bolesława I Chrobrego w 1025 roku było dla państwa ważnym wydarzeniem. Pod berłem monarchy następowało zjawisko symbiozy państwa i Kościoła¹.

Chociaż dzieło kościelno-państwowe pierwszych pokoleń uległo daleko idącemu zniszczeniu na początku XI wieku (powstanie ludowe i wrogie najazdy), to jego odbudowa następowała szybko. Pierwsza monarchia zapewniła Kościołowi byt z własnych dochodów, druga utworzyła nowe podstawy majątkowe Kościoła poprzez nadania wsi i poddanych. Dużą przeszkodą w odbudowie sieci państwowej i kościelnej było nierównomierne rozmieszczenie ludności oraz niewystarczająca liczba duchownych, którzy jednocześnie byli urzędnikami państwowymi. Pod presją i kontrolą władzy zwierzchniej toczyło się życie w państwie

¹ *Wielka historia Polski*, t. 1, cz. 1, P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII wieku)*, Kraków 1998; cz. 2, J. Wyrozumski, *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Kraków 2003, s. 444–446.

i nawracanie ludzi, będących odtąd pod nadzorem państwa i Kościoła.

Wejściu Polski do Europy łacińskiej towarzyszyło zjawisko kształtowania się instytucji państwa i społeczeństwa, które tworzyły własną polską odmianę kultury politycznej i społecznej w Europie. Kościół, korzystając z własnych sił, szybko wszedł głęboko w świadomość społeczną ówczesnej Polski.

Ogólny wzrost zamożności społeczeństwa, w szczególności zaś dobrobyt warstw uprzywilejowanych, budził konkretne ambicje kulturalne. Na podniesienie poziomu wykształcenia elit nastawiona była świadoma działalność monarchii, potrzebującej w nowych warunkach ludzi światłych, w szczególności prawników zdolnych do efektywnej służby w zorganizowanym aparacie państwowym. Rozwój życia gospodarczego wymusił również opanowanie technik i praktyk właściwych ekonomice europejskiej XIV wieku. W parze z tym wszystkim szedł rozwój poczucia narodowego i państwowego.

Podstawę kształcenia zapewniały szkoły parafialne. Wyższy poziom prezentowały szkoły katedralne, kolegiackie i klasztorne, które przygotowywały przyszłych duchownych. W ciągu XIV wieku

wykształcenie uniwersyteckie zapewniały Polakom głównie studia na uczelniach zagranicznych. Na tej właśnie drodze dokonywała się najpełniej integracja kultury Polski z zachodnioeuropejską. Grupa absolwentów obcych uczelni – włoskich, francuskich, Uniwersytetu Praskiego – stanowiła trzon intelektualistów pozostających w służbie Królestwa Polskiego. Większość wykształconych mężczyzn pochodziła ze stanu mieszczańskiego i włościańskiego.

Ogromnym postępem w dążeniu do dorównania nauce europejskiej stała się fundacja Uniwersytetu Krakowskiego w 1364 roku. Jej celem było podniesienie prestiżu monarchii – dostarczenie konsolidującemu się państwu kadr wykształconych urzędników. Uniwersytet Krakowski, w przeciwieństwie do wielu innych uczelni europejskich, nie zamykał swych bram przed wpływami humanizmu. Już przed połową XV wieku prąd ten reprezentowali obok Grzegorza z Sanoka, także Jan z Ludziska – rektor Uniwersytetu Krakowskiego – obrońca praw ludu wiejskiego. Porównał on położenie chłopów do niewoli synów Izraela w Egipcie, dodając, że „natura wszystkich ludzi zrodziła równymi”².

² Jan z Ludziska, *Mowa na przyjęcie Kazimierza elekta tj. Króla Kazimierza*

Tylko za czasów Kazimierza Jagiellończyka przez mury krakowskiej uczelni przewinęło się ponad 10 tysięcy studentów, w tym większość z chłopskim rodowodem. W XV wieku młode pokolenie Polaków kontynuowało kształcenie na uczelniach na Zachodzie – w Bolonii, Paryżu i w Pradze³.

Życie kulturalne wsi w wieku XV w większym niż dotychczas stopniu skupiało się wokół parafii. Kościół oddziaływał bardzo silnie na kształtowanie się kultury ludowej. Wnosił nowe treści, szerzył je systematycznie i pogłębiał, a równocześnie wykorzeniał dawne pojęcia i wierzenia, niektóre zaś asymilował. Chrześcijaństwo wprowadzane w X wieku częściowo wchłonęło trzon starych wierzeń, mających pogańskie podłoże. Religijne i magiczne życie chłopów zawierało i nadal zawiera elementy pochodzące z rozmaitych źródeł. W wierzeniach szerokich rzesz ludności wiejskiej najważniejszą rolę odgrywali święci stojący blisko Chrystusa i Matki Boskiej. Religia była lokalnym składnikiem kultury, a działania religijne stały się zwyczajowym wzorcem zachowania, normami

Jagiellończyka, [w:] *Obroncy chłopów w literaturze staropolskiej*, oprac. M. Piszczkowski, Kraków 1948, s. 3.

³ Szerzej zob. *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, pod red. K. Lepszego, Kraków 1964.

i wartościami wykraczającymi poza obręb „potrzeb religijnych”.

W praktyce wzorce postaw chłopów wywodziły się głównie z życia parafialnego. W poszczególnych parafiach istniały lokalne kultury świętych, pod których wezwaniem budowano kościoły lub kaplice. Na ich cześć organizowano odpusty. Poszczególni święci byli opiekunami w nieszczęściu lub patronami różnego rodzaju czynności. Miejsca święte, centra kultowe społeczności lokalnej były więc przestrzeniami koncentracji mocy sakralnej i działań religijno-magicznych. Mieszkańcy danej parafii byli głęboko przekonani, że znajdują się pod specjalną opieką swego świętego patrona.

Parafia stanowiła pewnego rodzaju wielką rodzinę, której członków jednoczy wspólnota moralnych interesów. Punktem centralnym było miejsce kultu (kościół, kaplica), w którym grupa lokalna, parafianie czcili Boga i świętych patronów. Parafia w kulturze ludowej stanowiła również jedną z najbardziej elementarnych wspólnot lokalnych. Przede wszystkim była jednak społecznością sakralną, którą tworzyły: patron, wspólne miejsca kultowe i uczestnictwo w obrzędach, cmentarz, wreszcie osoba proboszcza, będącego

pośrednikiem między całą społecznością parafialną a światem *sacrum*.

Budynek kościelny i cmentarz są widocznym symbolem i materialnym instrumentem tej jedności. Stanowiły one „moralną własność” parafii jako całości, którą zarządzał ksiądz, a także ośrodek i symbol moralnej jedności z poprzednimi pokoleniami. Zgodnie z tradycją chłopską ich ojcowie i praojcowie spotykali się w tym samym miejscu, ciała zmarłych chowano koło kościoła. Chłopi marzyli o powrocie na starość do ziemi swoich ojców, pragnęli, aby tam ich pochowano⁴.

Osiągnięciem kultury ludowej było ziołolecznictwo i umiejętność leczenia zwierząt. Astronomia ludowa miała głównie aspekt praktyczny. Cykl rolniczy dostosowywał się powoli do kościelnego kalendarza⁵.

W wieku XV poziom wykształcenia ludności wiejskiej podniósł się. W archidiecezji gnieźnieńskiej szkoły posiadało 90% parafii. W takiej szkole pobierało naukę 15–20 chłopców. Najzdolniejsi podejmowali studia uniwersyteckie. W połowie XV wieku 1/3 promowanych w Uniwersytecie

⁴ *Chłopi w sztuce polskiej*, Radom 1994, s. 64.

⁵ K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987; *Historia chłopów polskich*, pod red. S. Inglota, Wrocław 1992, s. 51.

Krakowskim wywodziła się ze środowisk wiejskich.

Polska Piastów i Jagiellonów w czasie prześladowań religijnych na Zachodzie w XIV i XV wieku otworzyła się na ludność żydowską, która przebywała i osiedlała się w większych miastach.

W dobie przesiedleń Żydów, spowodowanych zarówno konkurencją gospodarczą, jak i fanatyzmem religijnym, Polska (obok Turcji) stała się prawdziwym azylem. Żydzi pozostawali pod opieką prawa publicznego. Zapewniono im swobodę wyznawania własnej religii i zachowania tradycyjnych obyczajów. Kazimierz Wielki uchodził za szczególnego protektora i opiekuna Żydów. Nadał im status „sług skarbu monarszego”. Kazimierz Jagiellończyk jeszcze bardziej rozszerzył swobody żydowskie. Henryk Graetz napisał: „Nigdzie w Europie nie posiadali Żydzi tak korzystnych obyczajów”⁶.

W następnych stuleciach wśród formujących się podstaw społeczeństwa stanowego duchowieństwo uzyskiwało własne prawa i przywileje w ramach bardzo daleko idącej autonomii organizacji kościelnej. Kościół wniósł wkład w odbu-

⁶ H. Graetz, *Divre yeme Yisra'el*, Warszawa 1930.

dowę i zjednoczenie państwa polskiego. Zyskiwał tym samym coraz większy wpływ na sprawy państwa i bezpośrednio decydowanie o jego losach. Prymas i wysocy dostojnicy Kościoła byli senatorami w Rzeczypospolitej Szlacheckiej. Tworzeniu narodu szlacheckiego towarzyszyło zjawisko większej tolerancji religijnej niż w innych krajach. Polska nie była nigdy terenem wojen religijnych, a zasada *Cuius regio, eius religio* (łac. Czyj kraj, tego religia) nie obowiązywała w Polsce.

Ruch protestancki był w Polsce słaby. Nie powiodły się wysiłki, zmierzające do utworzenia Kościoła narodowego. Kościół katolicki zachował dużą siłę i miał oparcie w masach ludowych.

Wpływ Kościoła na życie społeczeństwa i oddziaływanie na instytucje państwa znacznie wzrósł w XVII wieku. W warunkach pogłębiającego się kryzysu państwa, gospodarki i kultury w XVIII stuleciu, struktury kościelne nabierały szczególnego znaczenia już przez sam fakt istnienia i funkcjonowania. Brak w ówczesnych stosunkach przymusu państwa absolutystycznego, brak absolutyzmu wyznaniowego, miał ogromny wpływ na głębokość, skuteczność, a zarazem niewątpliwą specyfikę penetracji katolicyzmu w świat tradycyjnych kultur.

Oświecenie świeckie, a także i katolickie było niechętnie zakonom, w jego programie leżało do-wartościowanie parafii i plebanów i to nie tylko jako nauczycieli religii i moralności, lecz także jako promotorów ogólnego postępu na wsi polskiej. Miało to istotne znaczenie w warunkach polskiej niewoli narodowej w XIX wieku w pro-gramie pracy organicznej, niezwykle wówczas ważnej.

Podporządkowanie Kościoła stało się regułą państw zaborczych. Likwidacja zakonów, odbie-ranie majątków, utrudnianie kontaktów ze Stolicą Apostolską, wprowadzenie na stanowiska bisku-pie ludzi lojalnych były stałą polityką zaborcy. W tej trudnej sytuacji polski Kościół nie zawsze znajdował pełne poparcie papieża dla swoich aspiracji. Zbyt łatwo, zwłaszcza w połowie XIX wieku, utożsamiano polską walkę o niepodległość z ruchami rewolucyjnymi potępianymi generalnie (powstanie listopadowe zostało potępione przez papieża). Lojalizm, czasem serwilizm niektórych duchownych budził też zastrzeżenia i ostrą kryty-kę z narodowego punktu widzenia.

Strategia podporządkowania Kościoła katolic-kiego nie powiodła się zaborcom. Kościół utrzy-mał swe tradycyjne związki narodowe i znalazł

szerokie oparcie w masach chłopskich i robotniczych. Powstania narodowe epoki romantyzmu rozpalily, przynajmniej w elitach społecznych, rodzaj religijności patriotycznej, która, zwłaszcza w następnych pokoleniach, stała się czymś w rodzaju pomostu, łączącego religijność mas i narodową świadomość. W warunkach braku własnego państwa kościoły stawały się symbolem, ośrodkiem pamięci i życia polskiego.

Najmniejszą, wyraźnie wyodrębnioną przestrzenią kultową był dom, a szczególnie wydzielony w nim kąt izby. Sytuowany najczęściej naprzeciw pieca, zorientowany na wschód albo na południe i odpowiadający miejscu, w którym podczas „zakładzin” umieszczano w ziemi chleb, wianki, monetę. W tym kącie, zwanym nieraz „pokąciem”, stał stół ze świętymi wyobrażeniami oraz akcesoriami religijno-magicznymi (plamy, wianki, gromnice, pasyjki). Na ścianach i w świętym kącie wisiały pasyjki i obrazy o tematyce religijnej. Tu odmawiano codziennie modlitwy, tu koncentrował się kult religijno-rodzinny. Tu wisiały patriotyczne obrazy. Był to dom polski.

Wiara ludu daje się także odczytać z krajobrazu wsi polskiej, z dróg polnych, drzew sędziwych,

z cmentarzy i mogił usianych krzyżami i kapliczkami. Te ostatnie, wznoszone przy drogach, polach i na bezludziu, arcydzieła sztuki ludu polskiego, wycinane w drzewie lub kute w kamieniu, sprzęgły się z charakterem wsi polskiej. Z kapliczkami, figurami i krzyżami przydrożnymi zrosło się wiele legend, podań, zwyczajów i wierzeń. Część z nich wiąże się z tragicznymi wspomnieniami powstania styczniowego. Wznoszono je na samotnych mogiłach powstańców poległych w walce o wolność. Kapliczki i krzyże stawiał lud najczęściej na skrzyżowaniach dróg, u wejścia do wsi lub miasteczka, w dawnym siedlisku złych duchów, koło studni, źródeł, nad wodą, w miejscach uznanych za cudowne. Sprzęgły się te kapliczki i krzyże przydrożne z wewnętrznym życiem ludu, z jego pragnieniami i wierzeniami, z potrzebami dnia codziennego. Z tego podłoża wyrosło ich tysiące w ścisłej jedności z przyrodą, z okalającą je przestrzenią. Stały się perłami polskiego krajobrazu.

Sięgano jednak też do nowych wartości – wielu działaczy oświatowych, społecznych i politycznych, a także wybitnych intelektualistów dochodziło do przekonania, iż umiejętne eksploracja bogatej skarbnicy kultury ludowej

może być swoistym panaceum na nasilające się zjawiska patologiczne. Sądzieli oni, iż dzięki temu można ograniczać i eliminować nastroje zwątpienia, apatii i rezygnacji, którym poddała się część społeczeństwa polskiego. Nieobce były one Europejczykom końca XIX wieku. Bardzo dobrze wyraził to Kazimierz Przerwa-Tetmajer w wierszu pt. *Koniec wieku XIX*. Postawił w nim zasadnicze pytanie o sens walki z przeznaczeniem i odpowiedział na nie:

Walka? Ale czyż mrówka rzucona na szyny
Może walczyć z pociągiem nadchodzącym w pędzie?
Rezygnacja? Czy przez to mniej się cierpieć będzie
Gdy się z podaniem schyli pod nóż gilotyny?

Analizując bilans strat i sukcesów Kościoła polskiego u schyłku XIX wieku i przez kilka dziesięcioleci następnego stulecia trzeba stwierdzić, że nie zostały przewyciężone napięcia między inteligencją a duchowieństwem i Kościołem. Walka o niepodległe państwo i powstanie II Rzeczypospolitej złagodziło je. Lata 1918–1939 stworzyły dla Kościoła katolickiego ogromne możliwości działania zagwarantowane przez Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską z 1925 roku.

Wśród masowych organizacji kościelnych, w większości o charakterze religijnym, wyróżniała się rozbudowana w latach trzydziestych, oparta na wzorach włoskich, Akcja Katolicka. Przy dużym prestiżu i znaczeniu w życiu społeczno-politycznym Kościoła uderzającą była słabość w Polsce, w zestawieniu z innymi krajami katolickimi, ruchu chrześcijańsko-demokratycznego. Trudnym problemem dla państwa i Kościoła było współżycie ludzi różnych wyznań przy silnej tendencji do identyfikowania wyznania i narodowości⁷.

Kłęska wrześniowa w 1939 roku państwu, Kościołowi i społeczeństwu polskiemu przyniosła ogromniszniszczeń i nieszczęść, występujących w znacznie większym stopniu niż na innych obszarach Europy. Duchowieństwo podzieliło losy całego społeczeństwa, uczestniczącego w ruchu oporu przeciwko okupantowi niemieckiemu. Zagrożony biologiczną zagładą naród polski łączył się w solidarnej walce i samopomocy. Kościół nie tylko uczestniczył w tej narodowej solidarności, ale stanowił jeden z jego fundamentów. Charakterystycznym zjawiskiem w tym czasie był np. daleko idący zanik antyklerykalizmu inteligentkiego czy ludowego, tak silnego jeszcze w okresie

⁷ *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1939*, red. J. Jachymek, Lublin 1995, s. 8.

międzywojennym⁸. Miało to kolosalne znaczenie dla miejsca Kościoła w nowej rzeczywistości politycznej po roku 1945, gdy z jednej strony państwo wypowiedziało Konkordat z 1925 roku, a z drugiej – papież Pius XII potępił komunizm i nie zaakceptował reżimów proradzieckich na wschodzie Europy. Natomiast Polska po 1945 roku zamieszana była w przytłaczającej większości przez katolików w obrządku łacińskim.

Zasada współistnienia Kościoła katolickiego w państwie, w którym jego władze deklarowały całkiem inny system wartości, nie była łatwa. Obie strony poszukiwały *modus vivendi*. Ułożenia stosunków chciał Kościół, który potrzebował czasu i środków na odbudowę struktury, ponieważ zgodnie z misją zamierzał realizować wszechstronne formy działalności⁹.

⁸ Z. Fijałkowski, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983.

⁹ W maju 1957 r. powstał tajny dokument, opracowany przez działaczy PSL na Uchodźstwie po spotkaniach z delegacją Episkopatu w Rzymie, w którym czytamy: „[...] Po wizycie księdza Prymasa.

I. Elementy rzeczywistości polskiej z punktu widzenia Kościoła:

1. Szukanie przez Episkopat porozumienia z rządem nie oznacza współpracy z komunizmem czy uznania go. Jedyne będąc skazanym na współżycie z nim (komunizm), Episkopat czyni wszystko, aby ocalić biologicznie naród. Kościół i katolicyzm stanęły na stanowisku czynnym, uczestniczenia w przemianach, którym podlega społeczeństwo (społecznych i gospodarczych). Komunizm usiłuje wprowadzić kult techniki i technizacji życia. Dla większości to nie wystarcza i następuje reakcja w formie zwrotu ku życiu duchowemu, do idei, do religii. Społeczeństwo polskie znalazło się

O losach Kościoła katolickiego w II RP, w latach wojny i okupacji oraz w okresie realnego socjalizmu decydowali księża, którzy byli proboszczami parafii. Na ich barkach spoczywał bezpośredni kontakt z wiernymi, utrzymanie

w obozie katolickim, wiąże się z Kościołem nawet organizacyjnie, uważa się za praktykujących katolików, chociaż ogromna większość nie zna doktryny katolickiej ani nie postępuje według wskazań Kościoła. Uduje się pod opiekę Kościoła, gdyż tam znajduje wolność (przekonań, duchową). Wobec takiej sytuacji Kościół stanął na stanowisku uczestniczenia, choć nie zgadza się z ideologią (komunistyczną). Obrona biologiczna narodu jest koniecznością. Gdyby nie było powstania warszawskiego, gdyby nie zginęło sto tysięcy ludzi stanowiących specjalny typ psychiczny, inna byłaby dzisiejsza rzeczywistość polska.

2. Układ z 14 kwietnia 1950 r. nie jest ani konkordatem, ani nawet *modus vivendi*, ale porozumieniem koniecznym dla załatwienia spraw bieżących. Trzeba móc się na coś powołać, a konstytucja marcowa jest martwą literą w obecnej sytuacji, gdyż rząd się do niej nie stosuje. Porozumienie określiło ramy dla współistnienia Kościoła i rządu. Listy pasterskie mają charakter wewnętrzny, doraźny i nie należy ich interpretować placzliwie, jak to się często czyni zagranicą.

3. Sprawy Ziem Odzyskanych (administracji kościelnej):

Rozmowy z rządem na temat mianowania wikariuszy trwały od dłuższego czasu. Rząd jednak pośpieszył się, chcąc postawić Kościół wobec faktu dokonanego, ale jego nominaci mogli być akceptowani przez Episkopat. Udzielenie jurysdykcji nominatom było korzystne dla Kościoła, gdyż przywracało jedność i przekreśliło manewr mający na celu zadrażnienia stosunków wewnątrz Kościoła i między społeczeństwem a Kościołem. Udzielając jurysdykcji, Prymas kierował się nie tylko przesłankami kościelnymi, ale i narodowymi. Nieudzielanie mogłoby spowodować exodus z Ziem Odzyskanych. To było ważnym argumentem w rozmowach z rządem. Rząd nie negował tego niebezpieczeństwa, ale twierdził, że może je opanować policyjnie. Episkopat stoi na stanowisku bezwzględnej przynależności tych Ziem do Polski, chociaż docenia niebezpieczeństwo, jakie mogłoby im grozić w razie wojny, lub zmiany polityki (sowieckiej) wobec Niemiec [...]”.

Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Archiwum PSL na Uchodźstwie, Zespół Franciszka Wilka.

administracyjne parafii. Byli duszpasterzami, zmagali się ze sprawami materialnymi, problemami społecznymi i arogancją miejscowej władzy. W większości byli to synowie chłopscy, dla ich rodziców kariera księdza była spełnieniem marzeń o przyszłości dzieci. Sprawiał to wyjątkowy autorytet duchownego i jego wysoki cenzus majątkowy. Ksiądz reprezentował pozycję społeczną, która równała go ze szlachtą i dziedzicem. Kariera duchownego była dostępna dla chłopskiego syna, obalała dzielące bariery społeczne i majątkowe. Wielu synów chłopskich osiągnęło wysokie stanowiska kościelne – prałatów, biskupów, kardynałów. Struktura Kościoła katolickiego, oparta na zasadzie hierarchicznej (posłuszeństwa), dawała jednak ogromną szansę wybicia się zdolnym jednostkom.

Proboszczowie Kościoła katolickiego z chłopskim rodowodem dawali przykład niezwykłego przywiązania do Kościoła powiązanego z jednocześnie oderwaniem się od środowiska, z którego pochodzili. Ulegali neofityzmowi, który stawiał ich na czele organizacji i ruchów społecznych, zwalczających dążenia emancypacyjne warstwy chłopskiej i ich reprezentacji politycznej – ruchu ludowego.

W XIX wieku pojawiło się określenie walka „o rząd chłopskich dusz”, które prawie przez 100 lat określało stosunki między ruchem ludowym a Kościołem katolickim. Rywalizacja ta, podsycana przez ziemiaństwo z jednej strony i socjalistów z drugiej, angażowała siły społeczne Kościoła i ruchu ludowego do walki o wpływy w środowisku wiejskim. Była próbą ograniczania misji społecznej ruchu ludowego, która zakładała walkę o byt narodowy i sprawiedliwość społeczną. Pryncypia narodowe, kultywowanie tradycji niepodległościowej, religijność środowiska wiejskiego wytyczały wspólną drogę działania. Dzielili ludowców i Kościół katolicki – choć nie powinna – idea sprawiedliwości społecznej¹⁰.

W wieku XIX większość narodu polskiego stanowili chłopci. Znajdowali się oni na marginesie życia narodowego. Zniesienie pańszczyzny – otrzymanie wolności osobistej i ekonomicznej – doprowadziło do znaczących zmian kulturalnych, ekonomicznych i społecznych na wsi polskiej. Upadek powstania styczniowego był ostateczną cezurą zakończenia feudalizmu na ziemiach polskich i rozwoju kapitalizmu. Wraz z rozwojem kapitalizmu powstawała

¹⁰ J.R. Szafik, *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa 1976.

wielkoprzemysłowa klasa robotnicza. Jej szeregi zasilane były przez bezrobotną ludność wiejską. Poprzez pracujących w przemyśle zaczęły przenikać na wieś wpływy partii socjalistycznych. Socjaliści byli zdecydowanymi antyklerykałami.

Kłęska powstania styczniowego na długie dziesiątki lat rozwiała romantyczne złudzenia o wybiściu się Polaków na niepodległość i po raz kolejny potwierdziła znaną już wcześniej prawdę, że bez włościan Polska odrodzić się nie może.

Ostatnie powstanie narodowe w XIX wieku przyniosło narodowi polskiemu tragiczne doświadczenia. Przy każdej rocznicy wracano do nich pamięcią. W czasie nabożeństw majowych przed kapliczkami i krzyżami modlono się za „Boga, Honor i Ojczyznę”. W rozpamiętywaniu przyczyn klęski jedni uważali powstanie za szaleństwo i zbrodnię przeciw narodowi, inni za szczytowe osiągnięcie patriotycznego ducha i ofiarności, apogeum walczącej polskości. Głosy krytyki przytłumiła rosnąca z upływem lat legenda powstańczego czynu – hasło-symbol: „Gloria victis”.

Powstanie przyczyniło się do korzystnego dla chłopów uwłaszczenia, rozszerzyło i umocniło świadomość narodową. Sprawilo, że przyjęto

nowoczesną, europejską formułę walki o niepodległość. Tą formułą były partie polityczne: narodowe, socjalistyczne i ludowe.

Chłopi, którzy uzyskali wolność osobistą i ziemię, wkrótce zapomnieli się o wolność narodową. Patriotyzm splótł się z katolicyzmem. Urósł prawie do rangi religii. Wymagał odwagi, wiary, bezgranicznego poświęcenia, a nawet męczeństwa¹¹. Od chwili powstania zorganizowanej działalności ruchu ludowego, którego jednym z pionierów w Galicji był ksiądz Stanisław Stojalowski, organizatorzy tego ruchu znaleźli się w sferze oddziaływania zarówno partii konserwatywnych, narodowych, jak i socjalistycznych. W autonomii galicyjskiej ludowcy uczyli się koalicyjnego sprawowania władzy, zawierając sojusze wyborcze. Doświadczenia wynoszone z tych koalicji były niekiedy bardzo przykre i przynosiły dużo nowych przemyśleń politykom¹².

Na gruncie wiejskim walka o wpływy rozegrała się między ruchem ludowym a Narodową Demokracją wspieraną przez duchowieństwo. Najczęściej chłopscy synowie w sutannach byli

¹¹ J. Gmitruk, T. Skoczek, *Powstanie styczniowe w legendzie, historiografii i sztuce*, Warszawa 2013, s. 87.

¹² Na jego nagrobku napisano: „Ks. Stanisław Stojalowski. obrońca ludu polskiego. Ur. 15 V 1845, zm. 23 X 1911 r. Wiecznie wdzięczny lud polski”.

przeciwnikami swoich braci – chłopów, którzy na gruncie wiejskim prowadzili działalność społeczną i polityczną.

Początki walki hierarchów Kościoła i kleru z ruchem ludowym – pisał Arkadiusz Kołodziejczyk – związany był niewątpliwie z dążeniem ludowców, którzy zrazu nieśmiało, później coraz wyraźniej występowali przeciw wielowiekowej supremacji Kościoła na wsi, negowali rolę kościoła jako niepodważalnego przywódcy i kontrolera życia zbiorowego społeczności lokalnej, sprzeciwiali się nadużyciom finansowym kleru, dążyli do wpływu wiernych na bieg spraw parafialnych, coraz wyraźniej rozgraniczali funkcje religijne i świeckie parafii, wreszcie jednoznacznie sytuowali Kościół po stronie klas posiadających, jako obrońcę wielkiej własności ziemskiej i ziemiaństwa. Było to stanowisko nie do przyjęcia dla biskupów i kleru, zarówno w schyłkowym okresie zaborów, jak i w latach II Rzeczypospolitej. Sypały się zatem kłatwy kościelne, dotkliwe dla religijnych ludowców, odnowy posług religijnych, gromy z ambon, szykany, prześladowania, zakazy czytania pism ludowych.

Ta bezkompromisowa walka kleru z ruchem ludowym zapewne przyczyniła się do umniejszenia jego masowości, jednak już przed 1918 r. było widać wyraźnie, że dla coraz większej liczby chłopów ważniejsze stały się cele programowe ruchu, który tworzyli i popierali, niż uświęcony powagą Kościoła i świętej wiary katolickiej autorytet hierarchów i księży¹³.

¹³ A. Kołodziejczyk, *Na drogach ruchu ludowego*, t. 3, *Sylwetki przywódców i działaczy*, Warszawa 2008, s. 171–172.

Źródłem autorytetu księdza był autorytet Boga. Rola proboszcza staje się przedstawicielską w stosunku do świata *sacrum* i służebną w stosunku do społeczności wiernych, świadczy o powadze osoby duchownej w grupie lokalnej. Określanie proboszcza jako „ojca parafii”, posiadającego „władzę ojcowską” czuwania nad wiernymi, pouczenia ich, wynikało z faktu, że w kulturze ludowej sfera religii powiązana była ze wszystkimi pozostałymi dziedzinami życia. Głównym warunkiem decydującym o roli księdza w społeczności lokalnej był fakt, że jako osoba bezpośrednio związana ze sferą *sacrum*, ze świętymi miejscami i przedmiotami, dysponował on wyjątkową mocą religijno-magiczną. Postrzegany był na wsi jako sługa boży, jako sługa społeczności parafian.

Niektórzy księża prowadzili przy parafii szkołkę, w której uczyli się chłopcy i dziewczęta, a przedmiotami nauki były także zajęcia praktyczne, dostosowane do potrzeb wsi, co więcej, prowadzili rodzaj tygodnika ludowego, który rozsyłali po wsiach i karczmach, aby zapewnić włościanom pożyteczną lekturę, a także zakładali rodzaj domu ludowego i gospodę chrześcijańską, wreszcie organizowali biblioteki i czytelnie ludowe. Szerzyli pewne techniki gospodarcze, np. uprawę kwiatów,

hodowlę pszczoł, organizowali przemysł ludowy, brali udział w życiu samorządowym, zajmowali się akcją społeczną¹⁴.

W dziejach ruchu ludowego znaczącą rolę odegrali też znani księża-ludowcy – Stanisław Stojałowski, Eugeniusz Okoń i Józef Panaś. Było jednak znacznie więcej księży sprzyjających ruchowi ludowemu – otwarcie bądź skrycie, mimo że ze zrozumiałych względów – chociażby z obawy przed karą odsunięcia od czynności kapłańskich (suspensy) – nie angażowali się wprost w działalność stronnictw chłopskich.

Pisząc o „wysferzaniu” wywodzących się z ludu księży – chłopskich synów, Wincenty Witos nie ukrywał smutku z tego powodu i zauważał:

Spodziewać się należało, że oni znając nędzę i upośledzenie swoich ojców i współbraci na wsi, przyjdą do nich z miłością i chrześcijańskim zaparciem siebie. Stało się inaczej. Poza ślepym, bezkrytycznym wykonywaniem każdego polecenia swej władzy, zaczęli się odznaczać najdalej posuniętą gorliwością i zaciętością w walce, nienawiścią i pogardą dla przeszłości, lekceważeniem chłopów i forsownym zbieraniem groszy na różne cele, nie zapominając także o sobie¹⁵.

¹⁴ *Chłopi w sztuce polskiej*, op. cit., s. 65.

¹⁵ W. Witos, *Dzieła wybrane*, t. 2, *Moje wspomnienia*, cz. 2, do druku przygotowali, przedmową i przypisami opatrzyli E. Karczewski, J.R. Szaflik, Warszawa 1988, s. 198.

Warto przypomnieć niektóre prawdy historyczne teraz skrywane. Otóż ludowcy i socjaliści w Sejmie Ustawodawczym stanowili główną zaporę dla dążenia prawicy, aby nadać Polsce status państwa wyznaniowego z uznaniem w konstytucji religii katolickiej za państwową. Konsekwentnie ludowcy opowiadali się za demokratycznym systemem oświaty i byli przeciwni szkole wyznaniowej. Uważali bowiem, że w wielonarodowym i wielowyznaniowym kraju nadanie statusu państwa katolickiego i szkoły wyznaniowej, doprowadzi do narastających antagonizmów.

Z drugiej strony pierwszy gabinet Wincen- tego Witosa zainicjował prace nad Konkordatem ze Stolicą Apostolską, a minister oświaty Maciej Rataj jako pierwszy podjął rozmowy z Episkopatem Polski na temat przeprowadzenia parcelacji dóbr ziemskich Kościoła w zamian za stałe pensje dla księży. Gdyby nie zdecydowane poparcie Klubu Parlamentarnego PSL „Piast”, Konkordat ze Stolicą Apostolską z 1925 roku nie zostałby ratyfikowany przez Sejm II Rzeczypospolitej¹⁶.

W historiografii PRL podkreślano antyklerykalizm lewicy ruchu ludowego, zwłaszcza PSL

¹⁶ J. Wisłocki, *Konkordat Polski z 1925 r.*, Poznań 1977, s. 98; A. Kolodziejczyk, *Maciej Rataj 1884–1940*, Warszawa 1991.

„Wyzwolenie”, PSL-Lewica i Stronnictwa Chłopskiego. Partie te postulowały rozdział Kościoła od państwa, zerwanie Konkordatu. Hasła te nie wpłynęły na postawę mieszkańców wsi i ogółu ludowców. Mimo ogromnej liczby konfliktów ludowców z klerem, tendencje antyklerykalne z trudem torowały drogę na wsi polskiej.

Ludowcy oddzielali wiarę, religijność i szacunek do Kościoła katolickiego od kontaktów z hierarchami Kościoła, szczególnie w odniesieniu do wikarych i proboszczów, z którymi stykali się na co dzień. Wśród duchownych było wielu księży, którzy traktowali działalność duszpasterską z ogromnym poświęceniem i byli wytrawnymi społecznikami¹⁷.

Stosunki między Kościołem katolickim a ruchem ludowym podsumował w 1992 roku na Jasnej Górze Prymas Polski – Józef kardynał Glemp. Przypomniawszy on, że 100-lecie wzajemnych kontaktów obfitowało w wiele konfliktów. Przepraszył za niewłaściwy stosunek Kościoła do ludowców, który przysporzył im wiele cierpień. Homilia wygłoszona podczas dożynek miała ogromne znaczenie dla ruchu ludowego, który wkrótce, w 1993 roku odniósł ogromny

¹⁷ Szerzej zob. A. Kolodziejczyk, *Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.

sukces w wyborach parlamentarnych i otwarty był na wszechstronną współpracę z Kościołem katolickim. Przykładem były obchody Święta Ludowego na Jasnej Górze po zjednoczeniu ruchu ludowego w roku 1990. Wzajemnie postanowiono pozostawić przeszłość ocenie historyków, a przyszłość budować na współpracy.

Najważniejszy w stosunkach pomiędzy Kościołem katolickim a wsią i ruchem ludowym był dzień 16 października 1978 roku, kiedy papieżem został kardynał Karol Wojtyła. Jan Paweł II – podobnie jak Jan XXIII – miał chłopski rodowód. Jan XXIII był szczególnie życzliwy dla narodu polskiego. Ten chłopski papież był wielkim reformatorem Kościoła. Rozwiązał też wiele problemów na polskich Ziemiach Zachodnich, podporządkowując administracyjnie strukturę kościelną tych ziem metropolii gnieźnieńskiej. Jako pierwszy papież doczekał się pomnika we Wrocławiu ufundowanego przez ówczesne władze społeczeństwa polskiego.

Ojciec Święty Jan Paweł II, jak i cały ród Wojtyłów, miał także chłopskie korzenie. Podczas pielgrzymki do Ojczyzny, na spotkaniu z rolnikami z wielkim szacunkiem powiedział: „Oddaję dziś hold spracowanym rękom polskiego rolnika.

Tym rękami, które z trudnej, ciężkiej ziemi wydobywały chleb dla kraju, w chwilach zagrożenia były gotowe tej ziemi strzec i bronić”¹⁸. Podczas swych spotkań z rolnikami pamiętał też o Wincentym Witosie. Przypominał jego myśli i wskazania, cytował słowa przywódcy polskich chłopów. Nazwał go wielkim przywódcą polskiego ludu, wybitnym mężem stanu¹⁹.

Kościół współczesny nie zamyka się na świat, lecz stara się uczestniczyć aktywnie w życiu. Głosząc ludzkości Ewangelię zbawienia, upowszechnia wartości chrześcijańskie, które w zasadzie obejmują wartości ogólnoludzkie. Współcześnie Kościół katolicki nie wiąże się z żadnym systemem politycznym. W praktyce w pełni uznając suwerenność władz państwowych, wymaga jednak od władzy cywilnej autonomii w sprawach religii i respektowania swoich praw.

Trafną analizę stosunków państwo – Kościół przytoczył Norman Davies, który napisał:

Kościół rzymskokatolicki zawsze stanowił część świata polskiej polityki bez względu na to, czy się to komuś podoba czy nie. Nie tylko przez swą fizyczną egzystencję

¹⁸ S. Durliej, J. Gmitruk, *Panteon Chłopów Polskich na Ziemi Świętokrzyskiej*, Kielce–Warszawa 2008, s. 41.

¹⁹ B. Olak, *Zapomniany rodowód Jana Pawła II*, Warszawa 2014, s. 17–21.

instytucji zamożnej, starej i cieszącej się powszechnym szacunkiem, ale także poprzez działania i postawy swych księży i wiernych wywarł potężny wpływ na przebieg wszystkich wydarzeń politycznych. Co więcej, dzieje Kościoła rzymskokatolickiego stanowią jedną z bardzo niewielu nici, nadających ciągłość dziejom Polski. Rodziły się i przemijały królestwa, dynastie, republiki, partie i rządy, ale Kościół zdaje się trwać wiecznie²⁰.

Dzieje narodu i państwa polskiego dowodzą – napisał prof. Stefan Józef Pastuszka – iż istnieją relacje między kulturą ludową a kulturą narodową. „Istotny wpływ na nie miały m.in. następujące czynniki: przeobrażenia społeczno-ekonomiczne, postęp cywilizacyjny, sytuacja polityczna narodu polskiego, emancypacyjne dążenie wsi, prądy kulturowe Europy”²¹. Transformacja gospodarcza i przebudowa ustroju społeczno-politycznego Polski ma istotny wpływ na pojmowanie kultury ludowej i narodowej jako czynników konstytuujących naród i ich rolę w promowaniu Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej.

Dziejów ludzkości i poszczególnych narodów nie da się jednak zaprogramować. Podstawowym

²⁰ N. Davies, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 2, *Od roku 1795*, Kraków 1991, s. 266–267.

²¹ S.J. Pastuszka, *Kultura ludowa a kultura narodowa*, [w:] *Chłopi, naród, kultura*, t. 4, *Kultura i oświata wsi*, pod. red. A. Meissnera, Rzeszów 1996, s. 41.

czynnikiem warunkującym działanie jest pamięć, która kształtuje człowieka, określa jego tożsamość. Dzięki pamięci tworzy się tradycja, która jest czynnikiem konstytuującym naród, jest swoistym spoiwem organizmu narodowego. Prof. Stanisław Pigoń, rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie pisał: „[jest] arką przymierza między dawnymi a nowymi laty [...] jest czynnikiem postępu i życia, a nie zatamowania i martwoty”²². Jest ona istotnym składnikiem kultury każdego narodu, w tym także kultury ludowej.

„Lud wiejski – w opinii prof. Franciszka Bujaka – jest najbardziej zbliżony sposobem życia do przyrody i do ziemi, stanowi więc najsilniejszy łącznik narodu z własnym terytorium, lud ziemię uprawia i posiada dla siebie i całego narodu. Kultura ludowa jest tym cudownym zwierciadłem, które pozwala narodowi patrzeć w przyszłość i oglądać swoją młodość. Jest ona zarazem rodzajem rodowodu kultury narodowej i wskazuje, jakie roki były zacznym jej późniejszego rozwoju”²³.

²² S. Pigoń, *O kulturę wsi polskiej*, [w:] S. Pigoń, *Na drogach kultury ludowej. Rozprawy i studia*, wybór i oprac. T. Jodelka-Burzecki, Warszawa 1974, s. 604.

²³ *Referat prof. Franciszka Bujaka*, [w:] *Kultura wsi. Biuletyn XIII konferencji oświatowej poświęcony zagadnieniom kultury wiejskiej w Polsce*, Łowicz, 10, 11, 12 I 1930 r., Warszawa 1930, s. 72.

Na kulturę ludową składają się: obyczaje, tradycja życia społecznego, gwara, muzyka, pieśń, teatr ludowy, obrzędy, literatura ludowa, budownictwo, ubiory, zdobnictwo, sztuka. Szczególne walory wzbogacające kulturę narodową posiadają: gwara, muzyka, pieśń i teatr ludowy. W kulturze ludowej pieśń i muzyka najpełniej wyrażają bogactwo duchowe ludu. One to najsilniej wpłynęły na kształt polskiej literatury, muzyki i teatru. „Pieśń ludowa jest więc jakby korzeniem, który z głębi ziemi, z dennych podgleb narodu czerpie soki psychiczne, czerpie krew etyczną i estetyczną, która potem krąży w dziele genialnym, to znaczy w roślinie, w liściach, w kwiatach i owocach wyrosłych z tego korzenia pierwotnej pieśni”²⁴. Bezwzględny jej walorem artystycznym – jak pisał T. Mayzner – jest „[...] prostota i szczerść w wyrażaniu uczuć. Prostota w ujmowaniu przedmiotu pieśni stwarza żywość jej i daje plastykę obrazów zarówno literacką, jak i muzyczną [...]”²⁵.

Kultura ludowa spełniała w ramach kultury narodowej kilka funkcji. Z jednej strony była jak gdyby „przechowalnią” istotnych wartości, które w miastach uległyby szybkim przemianom

²⁴ M. Piechal, *Żywe źródło*, Warszawa 1985, s. 155.

²⁵ T. Mayzner, *Pieśni i chóry ludowe*, Warszawa–Siedlce, (b.d.w.), s. 155.

i często zapomnieniu, natomiast na wsi były pieczołowicie przechowywane. Dzięki temu spełniała doniosłą rolę w utrzymaniu ciągłości i tożsamości kultury narodowej. Z drugiej strony chłopci tworzyli i nadal tworzą nowe wartości estetyczne, obyczajowe i literackie, niezależnie od zmiennych i bardziej kosmopolitycznych wartości przejawiających się w kulturze innych warstw społecznych²⁶. „Kultura, a przede wszystkim sztuka ludowa, była w pewnym stopniu estetycznym wyrazem stosunku do ziemi, była jakby apoteozą pracy chłopskiej, unaocznieniem i artystycznym wyrazem obyczajowym, magicznym czy religijnym stosunkiem do ziemi, pokazaniem, że siła chłopa wynika z samych sił przyrody, których jest ona w jakimś stopniu przejawem”²⁷.

Pierwszym, który postanowił zbliżyć się do chłopów był Tadeusz Kościuszko, nazywany przez polityczny ruch chłopski – „pierwszym ludowcem”. Patronem młodopolskich chłopomanów był Zorian Dołęga Chodakowski, który – wędrując przez wschodnie tereny dawnej Rzeczypospolitej, nawiązał bliski kontakt z mieszkańcami chałup i lepianek – a poznawszy ich

²⁶ S.J. Pastuszka, *Kultura ludowa a kultura narodowa...*, op. cit., s. 43.

²⁷ J. Szczepański, *Chłopi i kultura chłopska w społeczeństwie polskim*, Warszawa 1988, s. 64.

doszedł do wniosku, że „Zbawienie Polski leży pod siermięgą”²⁸. Z jego badań wylaniało się główne przesłanie, iż trzeba poznać kulturę ludu polskiego, aby przywrócić jej godność. To jedyna droga do odrodzenia narodu i Polski. Nawoływania pioniera polskiej etnografii posłuchali przede wszystkim młodzi romantycy. Wyruszyli oni wielką gromadą na chłopską wieś, aby szukać tam świadectw żywotności kultury ludowej: pieśni, zwyczajów, obrzędów, które zachowały pierwotne, nieskażone piękno, które były „arką przymierza między dawnymi a młodymi laty”²⁹.

W latach czterdziestych XIX wieku pojawiła się nowa grupa chłopomanów w gronie tzw. cyganerii warszawskiej. Ich nadrzędnym hasłem było zbliżenie do ludu. Jednym z duchowych przywódców tego pokolenia artystów był Roman Zamorski. Na miano chłopomanów zasłużyli w latach osiemdziesiątych XIX wieku twórcy warszawskiego „Głosu” – Jan Ludwik Popławski, Roman Dmowski, Józef Karol Potocki, Zygmunt Balicki. Grupa ta wychodziła z założenia, że kultura ludowa i lud sam jako warstwa społeczna posiadają

²⁸ Z. Dolega Chodakowski, *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, Kraków 1935, s. 9–10.

²⁹ F. Ziejka, *Chłopomani i ludowcy*, [w:] *Chłopi, naród, państwo*, t. 3, *Oblicze duchowe*, pod red. C. Klaka, Rzeszów 1997, s. 68–69.

szczególne walory moralne i społeczne. Mianem „chłopomana” niejedną raz obdarzano także Kornela Ujejskiego, który przez pół wieku – od czasów rabacji poczynając – bronił chłopów piórem. Na miano to zasłużyli sobie – jak pisał Franciszek Ziejka – także demokraci lwowscy: Maria i Bolesław Wyslouchowic, Karol Lewakowski, Henryk Rewakowicz, którzy w walny sposób przyczynili się do powstania 28 lipca 1895 roku w Rzeszowie Stronnictwa Ludowego w Galicji³⁰.

W zaborze austriackim u schyłku XIX wieku konserwatyści, demokraci i ludowcy uważali, iż przyszłość narodu zależy w decydującej mierze od „zdrowej” warstwy chłopskiej. Bez niej nie wyobrażali sobie budowania przyszłości narodu. W tych planach pomagali politykom artyści. W gronie artystów malarzy pojawiła się szkoła ludowa, do której aspirowali m.in. Włodzimierz Tetmajer, Teodor Axentowicz, Wincenty Wodzinowski, Henryk Uziębło, Kazimierz Siekulski, Kacper Zelechowski i Ludwik Stasiak.

Pojawiły się także małżeństwa artystów z córkami chłopskimi – Włodzimierza Tetmajera, Stanisława Wyspiańskiego i Lucjana Rydla. Wielu artystów osiedlało się na wsi, kupując ziemię

³⁰ Ibidem, s. 70–71.

i przyjmując status zamożnych chłopów. Aprobując koncepcje bytu artysty w chłopskim stanie, twórcy z zasady stawali się entuzjastami wiejskiego folkloru. Wprowadzili więc opisy obyczajów i zwyczajów ludowych na karty swoich książek, przekazywali urodę wsi na płótnach swoich obrazów. Chłopscy bohaterowie wkroczyli też na karty dzieł literackich.

Chłopomania nie była zagadnieniem mody. Był to refleks zjawiska szerszego, sprawy unarodowienia chłopów, ich wejście – jako pełnoprawnych obywateli – w krąg życia politycznego, gospodarczego i kulturalnego³¹. Wreszcie sami chłopi zaczęli walczyć o należne im miejsce w narodowej kulturze. Z ich grona wyszła znakomita gromada pisarzy i poetów, artystów pędzla i dłuta, uczonych.

Pan Bóg stworzył wieś, ludzie zbudowali miasta. Ci wybrańcy Boga, chłopi polscy przez wieki byli klasą milczącą. Bez wolności osobistej i politycznej, zepchnięci na margines społeczeństwa żyli i umierali bezimienne i w nędzy. Ich mogiły bez okazałych pomników szybko znikaly, aby dać miejsce pochówku następnym biedakom. Dlatego legenda chłopska w historii zawsze była

³¹ Ibidem, s. 73–77.

bezimienna. Szlachta polska zatracala człowieczeństwo wobec poddanych, ale także instynkt narodowy. Rzeczpospolita Szlachecka pozostawila mroczną przeszłość nierządu, rozpusty i okrucieństwa wobec warstwy chłopskiej. Tylko raz do roku, w czasie dożynek, najczęściej organizowanych pod koniec września (zazwyczaj 23) – dziedzic i feudalny władca życia i śmierci dopuszczał chłopów i ich rodziny do pańskiego stołu. Położenie ludności wsi odbijało się na koniunkturze gospodarczej oraz sile I Rzeczypospolitej.

Nie lepiej chłopom było w czasach zaborów. Świadczy o tym przysłowiowa już „nędza wsi galicyjskiej”. Uwłaszczenie chłopów uzyskali z rąk zaborców, a krystalizowanie się świadomości narodowej kosztowało ich wiele cierpień i poniewierki. U progu niepodległej Polski wieś w poszczególnych zaborach była zróżnicowana pod względem poziomu oświaty i techniki rolniczej, co wpływało na słabe tempo jej ekonomicznego rozwoju. Sytuację pogorszyły zniszczenia wojenne i eksploatacja przez państwa zaborcze.

U schyłku XIX wieku, wraz z powstaniem pierwszej na ziemiach polskich partii politycznej ruchu ludowego, chłopcy nie tylko poczuli się

pełnoprawnymi członkami narodowej wspólnoty, lecz także w imię odbudowy własnego bytu państwowego gotowi byli ponieść największe ofiary. Dzięki ruchowi ludowemu stali się podmiotem historii. Brali los w swoje ręce, zdobywając szlify w samorządzie gminnym i powiatowym, aby następnie uczestniczyć w pracach parlamentarnych.

Odzyskanie niepodległości przez państwo polskie w 1918 roku stworzyło przed całym narodem ogromne możliwości. W II Rzeczypospolitej skasowano wszystkie przywileje stanowe. Państwo budowano na podstawie demokratycznej konstytucji marcowej. Dzięki ludności chłopskiej, która żywiła i broniła, Polska uzyskała szansę dynamicznego rozwoju. Szansa ta jednak została zaprzepaszczone w realiach polskiej rzeczywistości lat trzydziestych. Autorytarne rządy zepchnęły chłopów – producentów żywności, na pogranicze nędzy. Ówczesny system władzy, zwany sanacją, dla jednych – nielicznych – oznaczał wysokie urzędy, państwowe gaże, placówki dyplomatyczne. Dla drugich – liczących miliony – Brześć, Berezę Kartuską, życie w poniżeniu i nędzy. Najpełniej poniżenia doświadczyły partie polityczne ruchu ludowego, a nędzy i ograniczenia praw obywatelskich – mieszkańcy wsi. W zachowaniu sanacji

odezwiała się dawna Polska szlachecka, nierządem stojąca i strzegąca przywilejów elity.

W przeszłości lud fascynował się opowiadania-
mi z życia wyższych sfer, arystokracji i ziemiań-
stwa – o bogactwie, przepychu, ucztach, rautach,
podróżach zagranicznych, traceniu posiadłości
ziemskich w czasie gry w kasynach na Zachodzie
Europy. Opowiadania starszych mieszkańców
wsi, którzy usługiwali kiedyś na pańskim dworze
i karmieni byli okruchami z pańskiego stołu –
dla przymierających głodem, pijących wodę na ko-
lacje, aby zaspokoić głód – były czymś niewyobra-
żalnym, także to, że można mieć pod dostatkiem
czarny chleb i jeść go codziennie. Opowiadanie
o ucztach, o stołach uginających się od mięsa,
dawało obraz niepojęty dla mieszkańców wsi,
gdyż oni mięso mieli na stole dwa razy do roku
– w okresie świąt Bożego Narodzenia i Wielka-
nocy.

Wiele milionów obywateli państwa polskie-
go oczekiwało wówczas dożynek z niepokojem.
Był to bowiem czas podsumowań – obrachun-
ku efektów calorocznej, wytężonej pracy – orki,
siewu i zbioru. Każda garść zboża przemielo-
na w młynie na mąkę dawała upragniony chleb.
A słowa: „Chleba naszego powszedniego daj nam

Panie” – to nie były już tylko słowa modlitwy, ale błaganie wielu chłopskich rodzin, by nie odczuwać głodu. By nie zaznać przysłowiowego już dziś „przednówka”. W tamtych czasach zarówno Święto Ludowe, jak i dożynki, oprócz swojej obrzędowości, pięknych korowodów i wesołych zabaw, coraz częściej przepelnione też były obawą o przyszłość. Każdy dzień przynosił nowe troski. Wiele ich dostarczała skorumpowana administracja, poborcy podatkowi, lichwiarze, sklepikarze, dający na kredyt po paskarskich cenach.

Pod wpływem sytuacji politycznej i ekonomicznej wielką popularność zyskiwała na wsi idea powszechnego strajku chłopskiego. Zwolany w styczniu 1937 roku Nadzwyczajny Kongres SL podjął w tej sprawie uchwałę. Ale i wtedy Witos przestrzegał, że w walce z dyktaturą nie może ucierpieć Polska – bo rząd to nie państwo. W artykułach pisanych na emigracji powtarzał: „Trzeba zrobić wszystko, aby masy chłopskie jak najsilniej z państwem związać”. Wielki Strajk Chłopski został proklamowany 15 sierpnia tegoż roku i trwał 10 dni. Była to największa manifestacja polityczna w latach międzywojennych. W strajku wzięło udział kilka milionów chłopów. Policja odnotowała 188 zgromadzeń, na których domagano

się m.in. zmiany konstytucji, rozwiązania organów ustawodawczych, likwidacji rządów dyktatorskich w sferze politycznej, wprowadzenie sprawiedliwego podziału dóbr społecznych, prawa do pracy – w sferze społecznej.

W celu zdławienia buntu chłopskiego sanacyjne władze skierowały na wieś silne oddziały policyjne, polecając przeprowadzenie bezwzględnej akcji pacyfikacyjnej. Doszło do starć między strajkującymi a policją. Bilans strajku był tragiczny. Od kul policji zginęło 44 chłopów, 5 000 aresztowano, 617 uwięziono. Mimo represji i szykan, jakich doznała od sanacyjnych władz polska wieś i ruch ludowy, chłopci nie obrazili się na Polskę. Wysoce patriotyczna i pełna oddania sprawie wolności kraju postawa ludowców, wicciarzy i siewiarzy oraz szerokich rzesz ludności wiejskiej w okresie okupacji hitlerowskiej w pełni dowiodła, iż wielki, wieloletni wysiłek politycznych organizacji chłopskich czasów zaborów, a później tych działających w Polsce międzywojennej nie poszedł na marne. W latach 1939–1945 chłopci bronili niepodległości Ojczyzny i „każdej grudki ziemi!”³².

³² *Bądźcie solidarni! Wielki Strajk Chłopski 1937 r.*, pod red. J. Gmitruka i D. Pasiak-Wąsik, Warszawa 2007, s. 13–14.

W latach okupacji masowo powstające organizacje niepodległościowe wspierało głównie środowisko wiejskie. Wieś wypełniała funkcje aprowizacyjne dla wojska, a potem była główną bazą, ostoją i uczestnikiem ruchu oporu wszystkich formacji, w których walczyło około 500 tysięcy polskich chłopów i kobiet wiejskich, to jest ponad 60% całego polskiego ruchu oporu. Swoistym jednak fenomenem, niemającym podobnego odpowiednika w okupowanej Europie, były powołane przez ludowców w 1940 roku Bataliony Chłopskie.

Utworzenie własnej siły zbrojnej było bez wątpienia wielkim osiągnięciem myśli politycznej i zdolności organizacyjnych konspiracyjnego ruchu ludowego, a ukształtowana przezeń struktura wojskowa okazała się jedną z najbardziej trwałych i rozwijających się dynamicznie organizacji ruchu oporu. Wieś, ruch ludowy, a zwłaszcza Bataliony Chłopskie, wniosły ogromny wkład w zakresie pomocy, opieki społecznej i samopomocy. W warunkach groźby zagłady biologicznej społeczeństwa polskiego ludowcy pomagali wszystkim zagrożonym przez okupanta – wysiedlonym z ziem włączonych do Rzeszy i z Zamojszczyzny, inteligencji, mieszkańcom Warszawy wypędzonym

z miasta po upadku powstania, jeńcom prawie wszystkich narodowości oraz Żydom.

Żydom pomagały struktury konspiracyjnego ruchu ludowego, działacze Stronnictwa Ludowego „Roch”, żołnierze Batalionów Chłopskich i członkinie Ludowego Związku Kobiet oraz wielu niezorganizowanych mieszkańców wsi. Dzięki postawie i działaniom ludowców oraz pomocy, jakiej udzieliło Żydom środowisko wiejskie, ocalenie zawdzięcza kilkadziesiąt tysięcy osób. O czym chętnie się jednak zapomina (rozdmuchując np. wątpliwe ustalenia Grossa).

Ruch oporu czerpał swoje siły z aktywności ludności wiejskiej. Walczące oddziały Batalionów Chłopskich i Armii Krajowej na Zamojszczyźnie miały charakter ochotniczy. Nie funkcjonowało pojęcie naboru do organizacji z przymusu. Partyzanci BCh i AK wyróżniali się najwyższym poziomem świadomości obywatelskiej i narodowej, ich żołnierze walczyli z wielkim poświęceniem. W powstaniu zamojskim w bitwach pod Wojdą, Zaborecznem i Różą oraz innych walczyli z doskonale wyszkolonym, uzbrojonym i liczniejszym wrogiem, z pogardą dla śmierci. Stawali bowiem do walki o życie swoich najbliższych³³.

³³ J. Gmitruk, *Chłopska Zamojszczyzna 1942–1944*, Warszawa 2013.

Na pytanie: „Czy była konieczność walki?” – zadane Józefowi Danielewiczowi „Kłodzie” z Zubowic, powiat Zamość, zastępcy dowódcy I Kompanii Kadrowej BCh – ten odpowiedział:

„– To był obywatelski obowiązek. Nie można biernie przyglądać się, jak mordują matkę. A ziemia polska to nasza matka.

– Czy warto było?

– Wartość matki jest niewymierna. Nie podlega transakcjom handlowym” – skwitował³⁴.

Dlaczego polityk-realista Stanisław Mikołajczyk, będący między kowadłem wielkich demokracji Zachodu – Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych a czerwonym młotem ZSRR, musiał ponieść klęskę? Jaka była w tym rola mocarstw zachodnich, które najpierw oddały w Jalcie (luty 1945 r.) Polskę w strefę wpływów ZSRR, po czym wysłały Mikołajczyka, by budował demokratyczną Polskę, tak jak gdyby nie widziały, jak funkcjonował ustroj państwowy ZSRR oparty na dyktaturze, więc wykluczający demokrację?³⁵

Stanisław Mikołajczyk potrzebny był w kraju, aby tam z Polskim Stronnictwem Ludowym

³⁴ J. Gmitruk, T. Skoczek, *Kolęda polska*, Warszawa 2013, s. 18.

³⁵ J. Jachymek, *Potrzeba badań myśli politycznej ruchu ludowego*, [w:] *Myśl polityczna ruchu ludowego*, pod red. J. Jachymka, K.Z. Sowy, M. Śliwy, Rzeszów 1996, s. 120.

prowadzić walkę polityczną o suwerenność państwa i wprowadzenie ustroju demokratycznego. PSL przed wyborami 1947 roku osiągnęło szczyt potęgi organizacyjnej. Stronnictwo to, wraz z jego zwolennikami i sympatykami, było pierwszym wielkim zrywem SOLIDARNOŚCI polskiego społeczeństwa w walce o sprawiedliwość, demokrację i suwerenność Polski. Zrywem, który zrodził autentyczny patriotyzm, pragnący budować, a nie burzyć – w myśl słów Wincentego Witosa: „... a Polska winna trwać wiecznie...”.

Wobec szerokiego poparcia dla swego programu i działalności ze strony większości społeczeństwa polskiego i Kościoła katolickiego, PSL liczyło na zwycięstwo w wyborach parlamentarnych do Sejmu Ustawodawczego i objęcie władzy w kraju. Stało się jednak inaczej. Komuniści nie uznawali ani demokracji, ani dzielenia się władzą. Wobec członków PSL, ich rodzin, a także sympatyków Stronnictwa organy partyjne, policyjne i rządowe stosowały wszelkie metody zastraszania, aresztowania, szykany i represje – które dotknęły ponad 100 tys. ludowców. Byli oni niszczeni psychicznie i fizycznie, oskarżani o czyny niezawinione, bezpodstawnie przetrzymywani w aresztach i więzieniach, bici i poniewierani,

pozbawiani pracy i środków do życia. Wielu z nich zostało okrutnie zamordowanych.

Falszerstwa wyborcze, wszechobecny terror, dalsze represje wobec ludowców doprowadziły do rozbitcia PSL. Działacze ludowi byli przez komunistów bezwzględnie eliminowani ze sceny politycznej, wielu aresztowano i przetrzymywano bez wyroków sądowych w więzieniach. Inni, sądzeni w pokazowych procesach „za szpiegostwo i działalność na szkodę państwa”, otrzymywali wieloletnie kary więzienia. Prezes PSL Stanisław Mikołajczyk musiał potajemnie uciekać z rządzonej przez komunistów Polski, aby ratować życie. Na emigracji w Stanach Zjednoczonych, gdzie spędził resztę życia, często jednak powtarzał: „Nie traćcie wiary w lepszą przyszłość Polski”³⁶.

Ludowcom słowa „sanacja” i „komuniści” kojarzą się z prześladowaniami, niszczeniem tożsamości i podmiotowości człowieka, ze spychaniem chłopca do roli obywatela drugiej kategorii. Dlaczego tak się stało, że ludowcy – w okresie międzywojennym z sanacją, a po wojnie z komunistami – musieli walczyć w obronie demokracji

³⁶ J. Gmitruk, *Byliśmy, jesteśmy, będziemy. O ruchu ludowym w Polsce*, Warszawa 2012, s. 21.

i wolności obywatelskich? Sanacja i komuniści pochodzili z jednej robotniczej rodziny. Obecna III Rzeczpospolita także sięga do tradycji robotniczych – z lat osiemdziesiątych, czerpiąc z „Solidarności” swoją legitymację sprawowania władzy.

W roku 2006 na Jasnej Górze zebrało się wiele tysięcy pielgrzymów z całej Polski, aby uczestniczyć w uroczystościach 50-lecia Jasnogórskich Ślubów Narodu Polskiego. Przed pół wiekiem na Jasnej Górze milion zgromadzonych tam wówczas pielgrzymów złożyło siedem przyrzeczeń, których autorem był więziony w Komańczy Prymas Tysiąclecia Stefan Wyszyński. Po wyjściu z więzienia, podczas pobytu w Rzymie w 1957 roku, zapytany o postawę społeczeństwa polskiego w dobie stalinizmu, prymas Stefan Wyszyński bardzo wysoko ocenił postawy polskich chłopów, tak ich charakteryzując:

Chłopi ogromnie dojrzały, nikt ich już nie zwabi demagogią, są niezależni. Mają żywe poczucie prawa, wiary i tradycji, szanują pracę i kochają ziemię. Pomagają często ludności miejskiej w walce z głodem i nędzą. Nie znoszą komunizmu i przywiązani są do własności. Ich to przeważnie staraniem wznoszone są nowe kościoły i oni też utrzymują, dzięki swej ofiarności, księży i wiejskie parafie. Bez nich

Polska nie mogłaby istnieć. Oni ją żywią i bronią spuścizny, nie tylko w materialnym znaczeniu. Jest to warstwa najzdrowsza fizycznie, ekonomicznie i społecznie³⁷.

Rok 1956 jest istotną cezurą dziejową dla Polski. Nastąpiła repatriacja Polaków z ZSRR, wypuszczono więźniów politycznych i załamała się kolektywizacja, nastąpiła demokratyzacja stosunków społecznych.

Środki masowego przekazu nigdy jednak nie przypomniały bohaterskiej postawy mieszkańców wsi w latach stalinizmu. Czy polskie społeczeństwo pamięta o blisko milionie chłopów przesładowanych i więzionych za sabotowanie kolektywizacji i obowiązkowych dostaw? Także o tym, że dla opornych chłopów stworzono wówczas 66 obozów odosobnienia, w których więzieni byli w strasznych warunkach?

Obecnie historycy zajmują się sprawami garstki działaczy „Solidarności”, którzy oczekują medali i odszkodowań za walkę z komunizmem. Ale z komunizmem walkę toczyli nie tylko oni. Walka ta zaś rozpoczęła się nie w latach siedemdziesiątych czy osiemdziesiątych, lecz dużo wcześniej.

³⁷ ZHRL, Archiwum PSL na Uchodźstwie, Zespół Franciszka Wilka, 14 IX 1997 r. Słowa prymasa Stefana Wyszyńskiego zostały wygrawerowane na tablicy otwierającej Panteon Chłopów Polskich w Kalkowie. Szerzej zob. S. Durlaj, J. Gmitruk, *Panteon Chłopów Polskich...*, s. 41.

Dlaczego zapomina się o setkach tysięcy cichych bohaterów tych zmaganiań – o chłopach polskich, którzy po wyjściu z więzienia wracali, by bez pomocy i wsparcia podnosić z ruin własne, podupadłe gospodarstwa. Nie wystawili oni rachunku za krzywdy i nie domagali się rekompensaty, choć im się słusznie należała. Byli ludźmi honoru i wielkimi patriotami. Nie walczyli nigdy z państwem, nie obrażali się na Polskę. Chcieli tylko, aby źli, nieudolni i skompromitowani politycy odeszli od władzy, aby nastąpiło prawo i porządek. Swej ziemi – ojcowizny bronili nie tylko jako prywatnej własności, lecz także jako niezbędnego elementu i warunku ich osobistej wolności.

Co dziś pozostało z tej dawnej chłopskiej dumy – dumy z zawodu rolnika? Transformacja ustrojowa w wyjątkowo okrutny sposób dotknęła gospodarke zespólową. Państwowe Gospodarstwa Rolne w latach dziewięćdziesiątych zostały zniszczone przez reformy Leszka Balcerowicza. Złośliwi mówili wtedy, że ekonomista ten napisał kolejną księgę poematu narodowego wieszczka Adama Mickiewicza pt. *Dziady*.

Ziemia pegeerowska wykreowała nowe pokolenie latyfundystów. Dawni pracownicy PGR-ów popadli w nędzę. Nie lepiej wiodło się też

chłopskim gospodarstwom indywidualnym, przeciwko którym obróciła się cała furia liberalistów – dawnych marksistowskich ekonomistów, dla których najpierw bogiem ekonomicznym był Marks i Lenin, a później kapitalizm i gospodarka rynkowa. Rozpędzony proces prywatyzacji został wyhamowany przez ruch ludowy w latach 1993–1997, co uratowało byt wielu tysięcy chłopskich gospodarstw, które nie dały się wciągnąć w pułapkę kredytową Leszka Balcerowicza³⁸.

W przeszłości budżet gospodarstw chłopskich był zasilany przez dodatkową pracę w przemyśle. Po roku 1989 chłopów-robotników jako pierwszych zwalniano z zakładów przemysłowych. Kiedy wracali na wieś rodzinną, ufni w zapewnienia nowej demokratycznej Polski, że będą budować swój niezależny byt i szczęście, spotkał ich okrutny zawód. W doktrynie Leszka Balcerowicza niewidzialna ręka gospodarki rynkowej miała wszystko uzdrowić, także rolnictwo. Za główne lekarstwo dla sytuacji ekonomicznej uznano zaś odgórnie eksport taniej żywności z Zachodu. Żywności, której w Unii Europejskiej nie dawano nawet zwierzętom domowym... aby się nie zatruly.

³⁸ K.W. Jezierski, *Wiejskie zamawiania*, Warszawa 2007, s. 8.

Dumny polski chłop, który w dekadzie Edwar-
da Gierka dużo produkował, sprzedawał i osiągał
zyski, w ciągu krótkiego okresu III Rzeczypospo-
litej stał się nędzarzem, przedmiotem, którego tak
jak w przeszłości nadal nikt politycznie i ekono-
micznie nie szanował. Tylko ruch ludowy twardo
bronił gospodarki rodzinnej, płacąc wysoką cenę
w sondażach poparcia społecznego za zaangażo-
wanie się w obronę wsi i chłopów. Większość
mieszkańców Polski nie rozumiała tego albo nie
chciała zrozumieć. Żądano bowiem taniej żyw-
ności, ale tania to nie zawsze zdrowa żywność.
Wszyscy o tym wiemy, coraz częściej na całym
świecie ekolodzy apelują o żywność, która będzie
zdrowa, niemodyfikowana genetycznie. Dobra
zdrowa żywność musi mieć swoją cenę, bo jej
produkcja wymaga nakładów.

Jesteśmy – patrząc na piękną ziemię mazowiec-
ką – mimowolnymi świadkami cudu odtwarzania.
Otacza nas przyroda – największa fabryka, bez
hał, dachu, betonu i energii elektrycznej. Pola
i łąki to jej bijące serce. Rzeki Wisła, Bug, Narew
i wiele innych to życiodajne naczynia wieńcowe
tego organizmu. Dla naszych przodków przyro-
da była święta. Lasy, pola, rzeki miały swoje bó-
stwa. Człowiek żył w symbiozie z przyrodą. Lecz

przyszł czas, kiedy cywilizacja węgla i stali zaczęła zmieniać krajobraz Polski w przysłowiową betonową pustynię, bez drzew i tlenu.

Ziemia to nie tylko warsztat pracy, zabezpieczenie egzystencji biologicznej i ekonomicznej dla rodziny. To pewna humanistyczna forma współpracy z potężną przyrodą. Chłop, rolnik, farmer, a może ziemianin – to największy patriota ziemi polskiej. „Tam, gdzie chłop ziemię orze – tam jest Polska”. Te słowa Wincentego Witosa, przywołane po raz kolejny, wypowiadamy w hołdzie tym, którzy zatrzymali ojcowiznę i nie sprzedali dobrej, urodzajnej ziemi, aby powstała na niej betonowa pustynia.

Polacy, zwłaszcza młodzi, wyjeżdżają dziś masowo z Polski, tak jak dawniej wyjeżdżali z kraju chłopi – „za chlebem”. Sądziło się, iż na emigracji znajdą Ojczyznę, lecz wkrótce się przekonali, że to złudzenie.

21 października 1942 roku Stanisław Mikołajczyk, wicepremier rządu RP na emigracji w pierwszą rocznicę śmierci męża stanu i działacza socjalistycznego – Hermana Liebermana, w imieniu kolegów i Rządu RP wygłosił przemówienie na cmentarzu Highgate w Londynie. Powiedział m.in., iż

Polska sprawiedliwa w swoim umiłowaniu wszystkiego co tchnie dobrem i prawdą – była zawsze ideałem Hermana Liebermana [...] „Demokracja – zapytany o definicję, mówi Lieberman na Radzie – to wolność, poszanowanie praw jednostki, to sprawiedliwość, a dyktatury – to wojny, bo tam gdzie dyktatury – wszystko musi milczeć, a musi słuchać tylko strzałów i rozkazów. Nie wolno dopuścić, by człowiekowi pluto w twarz, a najbardziej bolesne – gdy w twarz plują swoi”.

Rozprawiał się także na Radzie Narodowej z zarzutami partyjnictwa. Nazwał je pieśnią dawnych czasów [...] pełne rozbicie i eliminowanie partii z życia Narodu – to zupełne zanarchizowanie społeczeństwa. Każdy program partyjny polski posiada na dnie Ojczyznę, tam się mówi, jak Ojczyzna ma być budowaną, urządzoną i utrzymywaną. Czy to Ojczyzna nie warta tego – pytał Lieberman – żeby wtedy, gdy ja mam ideę, jak ją budować, bym się łączył z innymi, którzy myślą tak samo i żebyśmy wszystkie wysiłki zbierali na to, by ta idea przeżyła?

Dyskusja ideowa jest podstawą demokracji, a w partii jest organizacja myśli politycznej. Dlatego też nie wolno robić z partii jakiegoś potwora.

Ponieważ byli tacy, którzy znieważali pamięć zmarłego Hermana Liebermana, Stanisław Mikołajczyk przytoczył fragmenty jego listu, które dawały świadectwo wielkości tego męża stanu. W liście tym Lieberman pisał:

Ludlov, przyjaciel Cromwella, przed którym ująć musiał na wygnanie do Holandii, pisał do swoich przyjaciół angielskich: „Gdzie wolność – tam Ojczyzna”. I ja miałem to złudzenie, lecz słowa powyższe nie zawierają całej prawdy.

Ojczyzna jest czymś więcej aniżeli wolność, aniżeli ziemia, aniżeli sztandary, aniżeli historia i wiele jeszcze innych rzeczy, myśli i uczuć, które składają się na obraz i pojęcie Ojczyzny. Jest się w kłopotcie takim samym jak Święty Augustyn, gdy go pytano, co to jest dusza. „Gdy mnie o to pytają – odpowiedział – nie wiem i nie umiem dać definicji, ale gdy mnie nie pytają – to wiem, wszystko wiem”.

Człowieka serca łączy z Ojczyzną uczucie mistyczne, prawdziwa, głęboka mistyka, której określić i zanalizować bym się nie podjął. Co mnie z Polską łączy? Woń lasów i pól, której nigdzie indziej nie odczułem, bo ona się wdarła w moje płuca i w moją duszę, kiedy po raz pierwszy jako chłopak stałem się świadom, jak cudownie pięknym, boskim dziełem jest przyroda. A może jest to namiętne przywiązanie do tej przepięknej mowy polskiej, w której jako dzieciak prawie rozpocząłem wczytywać się w rzeczy, które mój chłopięcy umysł tak bardzo wzruszały. Pamiętam bowiem dobrze, że wczytując się w mowę polską, która po raz pierwszy wionęła na mnie jak las wiosenny – przeniknęła mnie myśl, jakby przysięga – „Boże! Zobaczcie, co za cuda ja teraz stworzę i jak mnie ludzie za to błogosławić będą”. A może to kultura i myśl polska, która mnie wychowała, która ukształtowała moje serce i duszę, która na świat patrzeć mnie nauczyła, która mnie nauczyła odwagi, wierności w przekonaniu, poświęcenia i wytrwania.

Czy ja jeszcze za życia ujrzę? Nie wiem...

We snach Ją wołam a na jawie wszystko piękne i wielkie, co mi dała, niezliczone razy przeżywam i dźwięczą mi w uszach słowa poety:

„[...] a gdybyś Ojczyzno dziesięć razy odżegnywała, powrócę najbardziej uparty z Twych sług i będę kluczem wolności otwierał serca mych Rodaków”.

Lecz Hermanowi Liebermanowi nie było dane ujrzyć jej za życia. Tak samo jak jego przyjacielowi Stanisławowi Mikołajczykowi, który zagrożony represjami komunistów musiał wyjechać z Polski 21 października 1947 roku i także już do niej nie powrócił. Cytat z listu Liebermana oddaje ogromną tęsknotę za Ojczyzną emigranta-patrioty³⁹.

Podobnych odczuć doznawać musiał także przebywając na emigracji politycznej w Czechosłowacji najwybitniejszy przywódca chłopów polskich – Wincenty Witos, zmuszony do opuszczenia kraju przez sanacyjne władze po procesie brzeskim.

Urodził się on w autonomicznej Galicji, w przysiółku Dwudniaki we wsi Wierzchosławice 21 stycznia 1874 roku, w biednej chłopskiej chacie, jako najstarszy syn Wojciecha i Katarzyny, ubogich dwumorgowych gospodarzy.

³⁹ J. Gmitruk, *Herman Lieberman, Stanisław Mikołajczyk. Zmagania z totalitaryzmem*, Warszawa 2001, s. 36.

Od najmłodszych lat przymierał głodem, od 5 roku życia pracował. Do szkoły trafił, kiedy miał 10 lat. Brak butów, ubrania i bieda ograniczały jego edukację do nauki przez cztery zimy. Szkoła wzbudziła w nim głód wiedzy. W czasie wolnym od gospodarskich zajęć i zarobkowych obowiązków – czytał. Dobierał sobie lekturę – pod kątem własnych zainteresowań. Była to historia Polski i dzieje wsi⁴⁰. Wrodzona inteligencja i wielkie pragnienie wiedzy sprawiły, że szybko wyrósł ponad przeciętność. Kariera Wincentego Witosa nie była łatwa. Na każdą nową godność musiał solidnie zapracować. Na polityka i przywódcę polskich chłopów wyrastał stopniowo.

Wincenty Witos łączył najwyższe funkcje: państwową – premiera, i samorządową – wójta. Niech ci, którzy krytykują samorząd i głośno krzyczą w różnych mediach o swej doskonałości, wcześniej poddadzą się praktyce w samorządzie. Samorząd to instytucja, którą ludowcy określali jako przyjaciela obywatela. To instytucja, która przeciętnemu obywatelowi jest na co dzień potrzebna do normalnego funkcjonowania. To system zaufania społecznego, którym wyborcy obdarzają swych reprezentantów. Ale samorząd to także misja – służba ludziom, dla których ich problemy i bolączki są najważniejsze.

⁴⁰ J. Gmitruk, T. Skoczek, *Polska pastoralka*, Warszawa 2014, s. 20–21.

Polityczny ruch chłopski w swej ponad 120-letniej działalności dobro państwa zawsze stawiał jako cel najwyższy, dając przykład dobrej pracy państwowej i samorządowej⁴¹.

W przeszłości i obecnie zwycięzcy w wyborach parlamentarnych próbują przeprowadzać rewolucyjne zmiany w szerokim wymiarze tego słowa – polityczne, społeczne, ekonomiczne, moralne. Znamy te projekty niestety z powojennej historii Polski. Pod pięknymi sloganami walki o demokrację i samorządność kryła się zwykle chęć urzędzenia państwa dla niewielkiej koterii partyjnej. Warto o tym pamiętać, iż taka formuła sprawowania władzy za wszelką cenę już dawno przegrała i została skompromitowana, a ci, co ją realizowali, znaleźli się na śmietniku historii.

Podobnego pojęcia sprawowania władzy w politycznym ruchu chłopskim nie znamy. Na ołtarzu demokracji ruch ludowy składał często krwawą ofiarę, ale zawsze w dobrej sprawie i nie była to krew bratnia. Ludowcy nigdy nie sięgali do argumentu chłopskiej kosi w rozstrzyganiu konfliktów wewnętrznych. Przykładem jest Wincenty Witos (1926 r.) i Stanisław Mikołajczyk (1947 r.).

⁴¹ Ibidem.

Czy dla dobra państwa chłopci i ruch ludowy znów będą musieli złożyć swoje ofiary? Sądzimy, że tych ofiar jest już zbyt dużo. Potrzebny jest czas na tworzenie społeczeństwa samorządowego, obywatelskiego, zwartego w działaniu, konsekwentnie dążącego do celu, mądrego i przewidującego. Codziennie dającego przykład w niestrudzonej pracy, jak powinien sprawnie, wydajnie i zgodnie z interesem obywateli funkcjonować samorząd. W województwie mazowieckim pod przewodnictwem ruchu ludowego działa koalicja sił samorządowych centroprawicowych – koalicja mądra, sprawna, otwarta na pozyskiwanie środków z Unii Europejskiej, kompetentna zarazem.

Jesteśmy świadomi coraz większych wymagań społeczeństwa wobec samorządu. Ale dla wielu polityków jest to tylko droga do poszerzenia władzy. Słynne powiedzenie Wincentego Witosa – kto rządzi w gminie, rządzi w państwie – może być prawdziwe tylko w ustroju w pełni demokratycznym, w którym szanuje się prawo opozycji do krytyki i wyrażania poglądów. W ustroju demokratycznym, a nie autorytarnym, przyjmuje się pracę w samorządzie jako misję czynienia dobra dla dobra Polski i społeczeństwa. Przywołujemy

w tym miejscu myśli wielkiego humanisty, które przypominają, że człowiek ma w sobie iskrę Bożą – duszę, jest istotą żyjącą, czującą, cierpiącą i spragnioną szczęścia. Państwo jest stworzone dla niego, a nie on dla państwa.

Chłopi to źródło wiecznego trwania:

1. Chłop jest historycznie najstarszą grupą społeczną; jego geneza sięga czasów przedhistorycznych, a w naszych dziejach – okresu przedpaństwowego.
2. We wszystkich epokach minionych, aż do naszych czasów należał on do podstawowych i liczebnie największych warstw (klas) społecznych.
3. We wszystkich okresach historycznych, łącznie z okresem najnowszym, spełniał on fundamentalną i bezalternatywną funkcję społeczną: był głównym producentem żywności, żywicielem i obrońcą ludności (zgodnie z hasłem „Żywią i bronią”).
4. Chłop przez wiele stuleci spełniał też istotną funkcję kulturotwórczą: był kreatorem różnych form sztuki oryginalnej, sztuki ludowej, sztuki, która spełniała – i nadal spełnia – wiele ważkich funkcji w ramach kultury narodowej, znacząco ją bogacąc,

wpływając korzystnie na jej ciągłość i tożsamość, przedłużając żywotność.

5. Chłop wytworzył też unikatowy etos – etos ludowy, właściwy sobie obyczaj i styl życia, swoisty, historycznie trwałe typ religijności ludowej⁴².

Niezwykłą, pełną ekspresji, definicję demokracji nakreślił wielki pisarz francuski Wiktor Hugo: „Demokracja to przeszłość, to rzeczywistość dzisiejsza, konieczność jutrzejsza, cel każdego inteligentnego rządu, istota ludzkiej polityki, powolne, tajemnicze i słusne dzieło ewangelii, budowla samego Jezusa Chrystusa”.

Demokracja jest niezwykle ważnym czynnikiem rozwoju narodu. Obecnie termin „demokracja” używamy w czterech znaczeniach:

1. władza ludu, narodu, społeczeństwa,
2. forma ustroju politycznego państwa, w którym uznaje się wolę większości obywateli za źródło władzy i przyznaje się im prawa i wolności polityczne, gwarantujące sprawowanie władzy,

⁴² Szerzej: W.I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1–5, Warszawa 1976; S. Czarnowski, *Położenie ruchu chłopskiego*, [w:] *Dziela*, t. 2, Warszawa 1956, s. 166–185; J. Szczepański, *Chłopi i kultura chłopska w społeczeństwie polskim*, Warszawa 1988; J. Chałasiński, *Tradycje i perspektywy przyszłości kultury polskiej*, Warszawa 1988.

3. synonim praw i wolności politycznych, których podstawą jest równość obywateli wobec prawa oraz równość ich szans i możliwości,
4. ustrój społeczno-gospodarczy, zapewniający powszechny i możliwie równy udział obywateli we własności i zarządzaniu majątkiem narodowym, majątkiem produkcyjnym, dostępem do dóbr kultury, oświaty i ochrony zdrowia.

Jego Świątobliwość Jan Paweł II na Zgromadzeniu Narodowym w Warszawie w dniu 11 czerwca 1999 roku powiedział: „Historia uczy, że demokracja bez wartości łatwo się przemienia w jawny lub zakamuflowany totalitaryzm”⁴³.

Bernard Russel w przedmowie do antologii polskiej myśli demokratycznej opublikowanej w Nowym Jorku i Londynie w styczniu 1945 roku pisał: „Mamy wielkie podstawy, aby wierzyć, że większość narodu polskiego pozostała zawsze wierna zasadom demokracji [...]”⁴⁴. Taka wiara jest niezwykle potrzebna Polakom w czasach

⁴³ S. Budzyński, A. Mazurek, *Odszedł Jan Paweł II Wielki*, [w:] *Wielki Świadek Chrystusa 1920–2005*, Warszawa 2005, s. 8.

⁴⁴ *Polska myśl demokratyczna w czasie wieków. Antologia*, w oprac. M. Kridka, W. Malinowskiego, J. Wittlina, *Przedmowa do wydania polskiego* S. Kieniewicz, Warszawa 1987, s. 14.

dzisiejszych, kiedy z ust wybitnych intelektualistów wyrzywa się krzyk: „Gdy uważnie spoglądam dokoła na ten bajzel, głupotę i fałsz, to zdumiony pragnę zawołać: »Kraju mój, jakim cudem wciąż trwasz«?”. Główną przesłanką trwania jest nadzieja na życie w demokracji⁴⁵.

Tak jak nasi przodkowie przyjmując chrzest 1050 lat temu, sięgamy do czystego ewangelicznego źródła: wiary, miłości, nadziei czerpanych z doświadczeń ateńskiej demokracji, rzymskiego prawa i jerozolimskiej golgoty, która stanęła pośrodku dziejów ludzkich, aby to stało się źródłem wiecznego trwania.

Tekst stanowi przedruk z czasopisma
„Niepodległość i Pamięć” nr 1 (53) 2016.

⁴⁵ J. Gmitruk, *Demokracja jako czynnik rozwoju narodu*, „Roczniki Wyższej Szkoły Biznesu i Administracji w Łukowie” nr 3/2007, s. 276.

Bibliografia

- *Bądźcie solidarni! Wielki Strajk Chłopski 1937 r.*, pod red. J. Gmitruka i D. Pasiak-Wąsik, Warszawa 2007.
- Burszta J., *Chłopskie źródła kultury*, Warszawa 1985.
- Chałasiński J., *Kultura i naród*, Warszawa 1968.
- Chałasiński J., *Tradycje i perspektywy przyszłości kultury polskiej*, Warszawa 1988.
- *Chłopi w sztuce polskiej*, Radom 1994.
- Ciołek T.M., Olędzki J., Zadrożyńska A., *Wyrzeczysko. O świętowaniu w Polsce*, Warszawa 1976.
- Davies N., *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 2, *Od roku 1795*, Kraków 1991.
- Dołęga Chodakowski Z., *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, Kraków 1935.

- Durlej S., Gmitruk J., *Panteon Chłopów Polskich na Ziemi Świątokrzyskiej*, Kielce–Warszawa 2008.
- *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764*, pod red. K. Lepszego, Kraków 1964.
- Fijałkowski Z., *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983.
- Gmitruk J., *Byliśmy, jesteście, będziemy. O ruchu ludowym w Polsce*, Warszawa 2012.
- Gmitruk J., *Chłopska Zamojszczyzna 1942–1944*, Warszawa 2013.
- Gmitruk J., *Demokracja jako czynnik rozwoju narodu*, „Roczniki Wyższej Szkoły Biznesu i Administracji w Łukowie” nr 3/2007.
- Gmitruk J., *Herman Lieberman, Stanisław Mikołajczyk. Zmagania z totalitaryzmem*, Warszawa 2001.
- Gmitruk J., Skoczek T., *Kołąda polska*, Warszawa 2013.
- Gmitruk J., Skoczek T., *Polska pastoralka*, Warszawa 2014.
- Gmitruk J., Skoczek T., *Powstanie styczniowe w legendzie, historiografii i sztuce*, Warszawa 2013.
- Graetz H., *Divre yeme Yisra’el*, Warszawa 1930.
- Grzybowski K., *Ojczyzna, naród, państwo*, Warszawa 1977.
- *Historia chłopów polskich*, t. 1–3, opracowanie zbiorowe pod red. S. Inglota, Warszawa 1970–1980.
- *Historia chłopów polskich*, pod red. S. Inglota, Wrocław 1992.
- Inglot S., *Z dziejów wsi polskiej i rolnictwa*, Warszawa 1986.

- Jachymek J., *Potrzeba badań myśli politycznej ruchu ludowego*, [w:] *Mysł polityczna ruchu ludowego*, pod red. J. Jachymka, K.Z. Sowcy, M. Śliwy, Rzeszów 1996.
- Jan z Ludziska, *Mowa na przyjęcie Kazimierza elekta tj. Króla Kazimierza Jagiellończyka*, [w:] *Obrońcy chłopów w literaturze staropolskiej*, oprac. M. Piszczkowski, Kraków 1948.
- Jezierski K.W., *Wiejskie zamawiania*, Warszawa 2007.
- Kołodziejczyk A., *Maciej Rataj 1884–1940*, Warszawa 1991.
- Kołodziejczyk A., *Na drogach ruchu ludowego*, t. 3, *Sylwetki przywódców i działaczy*, Warszawa 2008.
- Kołodziejczyk A., *Ruch ludowy a Kościół rzymskokatolicki w latach II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002.
- Mayzner T., *Pieśni i chóry ludowe*, Warszawa–Siedlce, (b.d.w.).
- Modzelewski K., *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987.
- Olak B., *Zapomniany rodowód Jana Pawła II*, Warszawa 2014.
- Pastuszka S.J., *Kultura ludowa a kultura narodowa*, [w:] *Chłopi, naród, kultura*, t. 4, *Kultura i oświata wsi*, pod. red. A. Meissnera, Rzeszów 1996.
- Piechal M., *Żywe źródło*, Warszawa 1985.
- Pigoń S., *O kulturę wsi polskiej*, [w:] S. Pigoń, *Na drogach kultury ludowej. Rozprawy i studia*, wybór i oprac. T. Jodelka-Burzecki, Warszawa 1974.
- *Polska myśl demokratyczna w czasie wieków. Antologia*, w oprac. M. Kridka, W. Malinowskiego, J. Wittlina, *Przedmowa do wydania polskiego* S. Kieniewicz, Warszawa 1987.

- *Polskie miejsca pamięci. Dzieje toposu wolności*, pod red. nauk. S. Bednarka, B. Korzeniewskiego, Warszawa 2004.
- *Referat prof. Franciszka Byjaka*, [w:] *Kultura wsi. Biuletyn XIII konferencji oświatowej poświęcony zagadnieniom kultury wiejskiej w Polsce, Łowicz, 10, 11, 12 I 1930 r.*, Warszawa 1930.
- *Religia i Kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1939*, pod red. J. Jachymka, Lublin 1995.
- Suchodolski B., *Dzieje kultury polskiej*, Warszawa 1980.
- Szafik J.R., *O rząd chłopskich dusz*, Warszawa 1976.
- Szczepański J., *Chłopi i kultura chłopska w społeczeństwie polskim*, Warszawa 1988.
- Thomas W.I., Znaniński F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1–5, Warszawa 1976; S. Czarnowski, *Położenie ruchu chłopskiego*, [w:] *Dziela*, t. 2, Warszawa 1956, s. 166–185.
- *Wielka historia Polski*, t. 1, cz. 1, P. Kaczanowski, J.K. Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Kraków 1998; cz. 2, J. Wyrozumski, *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Kraków 2003.
- Wisłocki J., *Konkordat Polski z 1925 r.*, Poznań 1977.
- Witos W., *Dziela wybrane*, t. 2, *Moje wspomnienia*, cz. 2, do druku przygotowali, przedmową i przypisami opatrzyli E. Karczewski, J.R. Szaflik, Warszawa 1988.
- Ziejka F., *Chłopomani i ludowcy*, [w:] *Chłopi naród państwo*, t. 3, *Oblicze duchowe*, pod red. C. Kląka, Rzeszów 1997.
- Ziejka F., *W kręgu mitów polskich*, Kraków 1977.

Bibliografia publikacji Janusza Gmitruka (1972-2015)

Rok 1972

- *Konspiracyjny ruch ludowy w obwodzie siedleckim*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 14, 1972, s. 188–233.

Rok 1973

- *W odpowiedzi moim polemistom*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 15, 1973, s. 464–468.
- [Rec.:] Konrad Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1972, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 15, 1973, s. 442–443.

Rok 1974

- *Bataliony Chłopskie w obwodzie siedleckim w latach 1939–1944* [w:] *Z lat wojny i okupacji*, pod red. nauk. Leszka Grota, Warszawa 1974, s. 155–181.

- *Skład społeczno-polityczny żołnierzy Batalionów Chłopskich na Kielecczyźnie*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 16, 1974, 394–405.
- [Rec.:] Walenty Aleksandrowicz, *Ruch ludowy w województwie gdańskim w latach 1945–1949*, Warszawa 1973, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 16, 1974, s. 447–449.

Rok 1975

- *Konspiracyjny ruch ludowy w obwodzie siedleckim* [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej przez Zakład Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL i Komisję Historyczną WK ZSL w Warszawie w dniu 20 I 1973*, Warszawa 1975, s. 371–375.
- *Wykaz wojewódzkich i powiatowych władz stronnictw ludowych (niepełny)* [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej przez Zakład Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL i Komisję Historyczną WK ZSL w Warszawie w dniu 20 I 1973*, Warszawa 1975, s. 396–436.
- [Rec.:] Genowefa Cergowska, *Matki partyzantów*, Warszawa 1974, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 17, 1975, s. 281–282.

1976

- *Ludowcy w organizacji i działalności Kierownictwa Walki Cynwilnej na Kielecczyźnie w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 18, 1976, s. 84–102.
- [Rec.:] *Nie wszystko umiera. Szkice biograficzne żołnierzy BCb*, oprac. Stanisława Jarecka-Kimłowska i Jan No-

wak, Warszawa 1976, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 18, 1976, s. 253–255.

Lata 1977/1978

- [Rec.:] Czesław Szczepańczyk, *Polityka okupanta wobec spółdzielczości wiejskiej w Generalnej Guberni 1939–1945*, Warszawa 1978, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 19, 1977/1978, s. 320–322.
- [Rec.:] Stanisława Lewandowska, *Ruch oporu na Podlasiu 1939–1945*, Warszawa 1976, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 19, 1977/1978, s. 308–310.

Rok 1978

- [Rec.:] Zbigniew Ziembikiewicz, *W partyzantce u „Rysia”. Wspomnienia żołnierza I Batalionu Oddziałów Hrubieszowskich BCh*, Warszawa 1978, „Więś Współczesna” R. 24: 1980, nr 1, s. 153–156.

Rok 1979/1980

- [Rec.:] Stanisław Jagiello, *Kryptonim „Telegraf”. Z dziejów walk Batalionów Chłopskich na Kielecczyźnie*, Warszawa 1979, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 20, 1979/1980, s. 303–305.

Rok 1980

- *Działalność sabotażowo-dyweryyjna i bojowa BCh na Kielecczyźnie w latach 1939–1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” nr 3, 1980, s. 183–286.
- *Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945*, (wyd. 1), Warszawa 1980, ss. 382.
- [Rec.:] Józef Olszyński, *Walka w Beskidzie i na Podgórzu Sądeckim. Wspomnienia z lat okupacji*, Warszawa 1978, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 22, 1982, s. 251–252.

Rok 1981

- *Działalność bojowa Batalionów Chłopskich w Polsce w latach 1940–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 21, 1981, s. 108–117.
- *Konspiracyjny ruch ludowy w Siedleckiem 1939–1944* [w:] *Spółeczeństwo siedleckie w walce o wyzwolenie narodowe i społeczne*, praca zbiorowa pod red. Józefa Ryszarda Szafflika, Warszawa 1981, s. 283–293.
- *Polityka okupanta oraz sytuacja wsi i rolnictwa w okresie od 1 IX 1939 do 1 II 1941 w świetle sprawozdań z kraju do rządu londyńskiego i raportu Biura Studiów w Londynie*, oprac. Zygmunt Hemmerling, Janusz Gmitruk, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 21, 1981, s. 185–228.
- *Wspomnienia żołnierzy Batalionów Chłopskich*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1981, nr 2, s. 256–263.

Rok 1982

- *Gniewnie szumiał las. Wspomnienia leśników polskich 1939–1945*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Wiktor Lipko, Piotr Matusak, Warszawa 1982, ss. 446.
- *Kolejarze w walce z okupantem hitlerowskim 1939–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 22, 1982, s. 276–278.
- *Sesja naukowa w Zamościu*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 22, 1982, s. 273–274.
- *Wystawa dorobku Ludowej Spółdzielni Wydawniczej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1982, nr 3, s. 283–285.

Rok 1983

- *40 rocznica walk BCb na Zamojszczyźnie (sesja naukowa w Zamościu)*, „Wieś Współczesna” 1983 nr 5, s. 107–112.

- *Kalendarium działalności bojowej Batalionów Chłopskich 1940–1945*, Warszawa 1983, ss. 757, [współautorzy: Piotr Matusak, Jan Nowak].
- [Rec.:] Józef Fajkowski, Jan Religa, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 23/24, 1983/1984, s. 234–235.

Rok 1984

- *Polityka okupanta na ziemiach polskich oraz sytuacja ludności polskiej i żydowskiej w świetle raportów z kraju dla rządu emigracyjnego w Angres i Londynie. (13 grudnia 1939 – 13 marca 1941 r.)*, dokumenty wybrali i przygotowali do druku oraz zaopatrzyli wstępem i przypisami Zygmunt Hemmerling, Janusz Gmitruk, „Przegląd Zachodni” t. 4 1984, nr 1, s. 87–115.

Rok 1985

- *Chłopi w obronie Zamojszczyzny. Sesja popularnonaukowa w 40 rocznicę walk Batalionów Chłopskich. Zamość 2–3 II 1933 r.*, pod red. Janusza Gmitruka i Zygmunta Mańkowskiego, Warszawa 1985, ss. 234.
- *Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945* (wyd. 2), Warszawa 1985, ss. 382.
- *Wkład Batalionów Chłopskich do walki z okupantem hitlerowskim w latach 1940–1945* [w:] *Chłopi w obronie Zamojszczyzny. Sesja popularnonaukowa w 40 rocznicę walk Batalionów Chłopskich. Zamość 2–3 II 1933 r.*, pod red. Janusza Gmitruka i Zygmunta Mańkowskiego, Warszawa 1985, s. 108–118.
- [Rec.:] *W kolportażu i łączności Komendy Głównej Batalionów Chłopskich. Wspomnienia*, Warszawa 1982, „Więś Współczesna” 1985 nr 8, s. 154–158.

Rok 1986

- [Rec.:] Kazimierz Przybysz, *Chłopi polscy wobec okupacji hitlerowskiej 1939–1945. Zachowania i postawy polityczne na terenach Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1983, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 26, 1986, s. 277–279.
- *Martyrologia i eksploatacja wsi polskiej 1939–1945. Stan badań, postulaty badawcze*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1986, nr 3, s. 240–249.

Rok 1987

- *Bataliony Chłopskie*, Warszawa 1987, ss. 477, [współautorzy: Piotr Matusak, Witold Wojdyło].
- *Młody ruch ludowy*, „Pokolenia” 1987, nr 2, s. 90–100.
- *Polski ruch ludowy w publikacjach LSW*, Warszawa 1987, ss. 36.
- *U źródeł przyjaźni i sojuszu. Wieś polska i ruch ludowy w akcji pomocy obywatelom radzieckim w latach okupacji hitlerowskiej 1941–1945*, Siedlce 1987, ss. 45.

Rok 1988

- *Wiejski ruch młodzieżowy w Siedleckiem w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1944*, „Szkice Podlaskie” 1988, s. 45–70.
- *Żołnierze żelaznych szlaków. Wspomnienia polskich kolejarzy 1939–1945*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Krzysztof Komorowski, Piotr Matusak, Warszawa 1988, ss. 615.

Rok 1989

- *Aktualny stan badań nad martyrologią i eksploatacją wsi polskiej przez okupanta hitlerowskiego 1939–1945* [w:] *Martyrologia i eksploatacja wsi polskiej pod hitlerowską okupacją*.

Materiały z sesji naukowej odbytej w dn. 29–30 listopada 1985 roku w Borkowie, [pod red. nauk. Stanisława Meduckiego], Kielce–Kraków 1989.

- *Rola i miejsce ruchu ludowego w Polsce 1944–1989* [w:] *Spór o ocenę historii Polski powojennej (1944–1989)*, pod red. Władysława Ważniewskiego, Siedlce 1989, s. 129–139.
- *Walki partyzanckie na Ziemi Łukowskiej w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1944)* [w:] *Łuków i okolice w XIX i XX w.*, [pod red. nauk. Romualda Turkowskiego], Warszawa 1989, s. 257–264.
- *Wiejski ruch młodzieżowy w publikacjach Ludowej Spółdzielni Wydawniczej. W sześćdziesiątą rocznicę powstania ZMW RP „Wici”*, Warszawa 1989.

Rok 1990

- *Chłopi i ludowcy na Podlasiu w walce o niepodległość i wolność Polski w 1920 r.* [w:] *Rok 1920 na Podlasiu. Materiały z sesji popularno-naukowej zorg. 10 XI 1990 r. w Białej Podlaskiej*, pod red. Henryka Mierzwińskiego, Biała Podlaska 1990, s. 151–175.
- *Jan Sońta „Ośka” (1919–1990), „Kontrowersje Historyczne” 1990* [druk.:] 1991, cz. 3, s. 25–34.
- *Polityka władz radzieckich na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej (17 września 1939 r. – 21 czerwca 1941 r.)* [w:] *17 września 1939 r. na Podlasiu. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej w październiku 1989 r.*, pod red. Jerzego Flisińskiego, Biała Podlaska 1990, s. 35–50.
- *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945 ze szczególnym uwzględnieniem pacyfikacji*, „Zeszyt Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 4, 1990, s. 53–65.

Rok 1991

- *Bataliony Chłopskie w strukturach polskiego państwa podziemnego. Materiały z konferencji naukowej*, pod red. Janusza Gmitruka i Jerzego Mazurka, Warszawa 1991, ss. 101.
- *Ludowy Związek Kobiet w konspiracyjnym ruchu ludowym*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 5, 1991 s. 80–94.
- *Wkład Batalionów Chłopskich do walki z okupantem hitlerowskim w latach 1940–1945* [w:] *Bataliony Chłopskie w strukturach polskiego państwa podziemnego. Materiały z konferencji naukowej*, pod red. Janusza Gmitruka i Jerzego Mazurka, Warszawa 1991, s. 19–33.

Rok 1992

- *Franciszek Wilk (1914–1990)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 27, 1992 s. 97–100.

Rok 1993

- *Jerzy Kuncewicz – współtwórca i prezes Stronnictwa Ludowego „Wolność”* [w:] *Jerzy Kuncewicz, ludowiec, polityk, publicysta*, Kazimierz Dolny 1993, s. 63–74.
- *Konspiracyjny ruch ludowy w regionie białskopodlaskim w latach okupacji niemieckiej 1939–1944*, „Rocznik Białskopodlaski” t. 1, 1993, s. 77–88.
- *Martyrologia wsi polskiej w Siedleckiem w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1944*, Zeszyty Naukowe, Seria Nauki Humanistyczne, Historia, WSRP Siedlce, z. 1, 1993 [druk: 1994], s. 111–127, [współautor: Franciszek Gryciuk].
- *Udział chłopów w powstaniu listopadowym* [w:] *Powstanie listopadowe na Podlasiu 1830–1831. Zbiór materiałów*, pod red. Jerzego Flisińskiego, Biała Podlaska–Lublin 1993, s. 29–39.

Rok 1994

- *Sprawozdanie z działalności Zakładu Historii Ruchu Ludowego w 1993 r.*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 28, 1994 s. 164–166.
- *Wieś siedlecka i ruch ludowy w akcji pomocy jeńcom radzieckim w latach okupacji hitlerowskiej 1941–1945*, „Rocznik Białskopodlaski” t. 2, 1994, s. 119–134.
- *Wincenty Witos – przywódca chłopów, patriota, polityk*. Warszawa 22 stycznia 1994 [w:] *120 rocznica urodzin Wincentego Witosa*, oprac. Arkadiusz Kołodziejczyk, Warszawa 1994, s. 28–29.
- *Żywią i Bronią* [w:] *W dwusetną rocznicę Insurekcji Kościuszkowskiej. Materiały z sesji popularno-naukowej. Czemierniki 23.03.1994*, Biała Podlaska 1994, s. 16–21.

Rok 1995

- *Jan Piekalkiewicz – organizator Polskiego Państwa Podziemnego*, „Rocznik Białskopodlaski” t. 3, 1995, s. 127–133.
- *Ludowy ruch wydawniczy w latach 1895–1918* [w:] *Chłopi – Kultura – Naród – Państwo. Materiały z sesji naukowej, Kielce 18–19 marca 1995 r.*, pod red. nauk. Stefana Józefa Pastuszki, Kielce 1995, s. 75–86.
- *Ruch ludowy w Małopolsce. Materiały z konferencji naukowej w Tarnowie 2 XII 1995*, pod red. Janusza Gmitruka i Doroty Pasiak, Warszawa 1997, ss. 87.
- *Sto lat ruchu ludowego 1895–1995*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1995, ss. 24.
- *Symbole walki i nadziei*, „Ikar” nr 2, 1995, s. 26–27.
- *Z ziemi sowieckiej – z domu niewoli. Relacje, raporty, sprawozdania z londyńskiego archiwum prof. Stanisława Kota*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Zygmunt Hemmerling, Jan

Salkowski, Warszawa 1995, ss. 191.

- *Zbrodnie niemieckie na wsi polskiej 1939–1945* [w:] *Studia Historyczne. Księga pamiątkowa dedykowana Czesławowi Rajcy*, praca zbiorowa pod red. Anny Wiśniewskiej, Lublin 1995, s. 331–348.
- *Żołnierz Niepodległości. Franciszek Kamiński*, „Ikar” 1995, nr 11, s. 38.
- *Żołnierze śm. Floriana w walce o niepodległość w 1918 r.*, „Strażak” nr 11, 1995, s. 2.
- [Rec.:] Bolesław Dereń, *Józef Kuraś „Ogień” – Partyzant Podbala*, Kraków, 1995, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 29, 1995, s. 238–239.

Rok 1996

- *Chłop potęgą jest i basta* [w:] *Wieś, chłopci, ruch ludowy, państwo. Księga Pamiątkowa Profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, pod red. nauk. Arkadiusza Kołodziejczyka, Warszawa 1996, s. 93–103.
- *Chłop potęgą jest i basta*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1996, s. 20.
- *Chłopi i ludowcy na Podlasiu w walce o wolność Polski w 1918 r. i obronie jej niepodległości w 1920 roku* [w:] *Ruch ludowy wobec niepodległości Polski*, praca zbiorowa pod red. Arkadiusza Kołodziejczyka, Siedlce 1996, s. 69–80.
- *Chłopi i ruch ludowy a przyszłość Polski: dyskusja panelowa*. B. *Dyskusja ogólna / Janusz Gmitruk [i in.]*; oprac. Kazimierz Z. Sowa [w:] *Chłopi, naród, kultura*, przew. komitetu red. Józef Ryszard Szaflik, t. 1: *Mysł polityczna ruchu ludowego*, pod red. Jana Jachymka, Kazimierza Z. Sowy, Michała Śliwy, Rzeszów 1996, s. 93–94.
- *Działalność polityczna ludowców na emigracji (1939–1989)*

- [w:] *Chłopi, naród, kultura*, t. 2: *Działalność polityczna ruchu ludowego*, pod red. Stanisława Dąbrowskiego, Rzeszów 1996, s. 81–90.
- *Fenomen oświatowy i wychowawczy ZMW „Wici”* [w:] *Działalność oświatowa ruchu ludowego*, praca zbiorowa pod red. Arkadiusza Kołodziejczyka, Siedlce 1996, s. 141–143.
 - *Jak skończyła się demokracja w II Rzeczypospolitej? Zamach majowy 1926 r., „Obrzeża”* nr 2–3, 1996, s. 54–58.
 - *Ludowcy w organizacji i działalności Państwowego Korpusu Bezpieczeństwa – policji Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] *Losy policjantów polskich po 1 września 1939. Studia i materiały*, pod red. Piotra Majera i Andrzeja Misiuka, Warszawa 1996, s. 175–182.
 - *Materiały do bibliografii martyrologii wsi polskiej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996, ss. 33.
 - *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, t. 1 (sygnalny), przedmowa Irena Kostrowicka, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, Warszawa, 1996, ss. 312.
 - *Polskie Stronnictwo Ludowe na Uchodźstwie a inne opcje polityczne* [w:] *Sojusznicy i przeciwnicy ruchu ludowego 1895–1995*, pod red. Jana Jachymka, Lublin, 1996, s. 295–300.
 - *Prawda o sanacji w raporcie generała Zygmunta Płatowskiego*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1996, ss. 64.
 - *Ruch ludowy w walce o niepodległość Polski w 1920 roku* [w:] *Wojna polsko-bolszewicka 1920 roku na Mazowszu. Materiały konferencji naukowej z 18 sierpnia 1995 roku*, pod red. Adama Koseskiego i Janusza Szczepańskiego, Pultusk 1996, s. 161–170.

- *Stanisław Mikołajczyk (1901–1966)*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1996, ss. 19. [współautor: Dorota Pasiak].
- *Stanisław Mikołajczyk premier rządu RP w Londynie*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1996, ss. 28.
- *Stefan Pawłowski – organizator i działacz Ruchu Młodzieżowego i Ludowego na Mazowszu* [w:] *Wies – chłopi – ruch ludowy na północnym Mazowszu w XX wieku. Materiały z sesji naukowej [...] Ciechanów 12–13 stycznia 1996 r.*, Ciechanów 1996, s. 214–217.
- *Sto lat ruchu ludowego. Tradycja i współczesność*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1996, ss. 25.
- *Wincenty Witos 1874–1945. Katalog wystawy*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 1996, ss. 36.
- *Zjednoczenie Europy w programach polskiego ruchu ludowego 1895–1995* [w:] *Integracja Europy (elementy historii, problemy, przyszłość)*, pod red. Lecha W. Zachera i Piotra Matusaka, 1996, s. 29–33.

Rok 1997

- *Chłopski generał Franciszek Kamiński*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa, 1997, ss. 76.
- *Doświadczenia wyborcze ruchu ludowego*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa 1997, ss. 27.
- *12 postaci o znaczącym wpływie na historię ruchu ludowego: Andrzej Średniamski (1857–1931), Tadeusz Nocznicki (1862–1944), Jakub Bojko (1857–1943), Jan Dąbski (1880–1931), Maciej Rataj (1884–1940), Ignacy Solarz (1891–1940), Bruno Gruszcza (1881–1941), Wincenty Witos (1874–1945), Władysław Kojder (1902–1945), Stanisław Mikołajczyk (1901–1966), gen. dym. Franciszek*

- Kamiński, Waldemar Pawlak* [w:] *Kalendarz Polski 1997 Gospodarski*, Płock 1997, s. 6–8, 30–32, 54–56, 74–76.
- *Fenomen Batalionów Chłopskich* [w:] Stanisław Kos, *Bataliony Chłopskie w Tarnobrzęskim 1940–1945*, Tarnobrzeg 1997, s. 9–12.
 - *Franciszek Kamiński w 95. rocznicę urodzin*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 11, 1997, s. 103–112.
 - *Jan Sońta „Ośka” (1919–1990)*, „Przegląd Policyjny” nr 4, Szczytno 1997, s. 83–88.
 - *Konspiracyjny ruch ludowy na Podlasiu w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1944* (SL „Roch”, BCh, LZK) [w:] *Podlasie w czasie II wojny światowej*, pod red. Władysława Ważniewskiego, Siedlce 1997, s. 57–73.
 - *Martyrologia ludności wsi polskiej w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945 a prace przymusowe w III Rzeszy* [w:] *Nowożytnie niewolnictwo – prace przymusowe w III Rzeszy. Materiały z konferencji naukowej [Warszawa, 14 czerwca 1996 r.]*, pod red. Andrzeja Budzyńskiego i Janusza Gmitruka, Warszawa 1997, s. 35–54.
 - *Martyrologia wsi polskiej 1939–1945. Publikacja przygotowana na otwarcie Mauzoleum Walki i Męczeństwa Wsi Polskiej w Michniewie*, „Biblioteka Ludowca”, Warszawa, 1997, ss. 87.
 - *Nowożytnie niewolnictwo – prace przymusowe w III Rzeszy, Materiały z konferencji naukowej [Warszawa, 14 czerwca 1996 r.]*, pod red. Andrzeja Budzyńskiego i Janusza Gmitruka, Warszawa 1997, ss. 114.
 - *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe. Nagrody i wyróżnienia*, wybór i oprac. Andrzej

- Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 2, Warszawa, 1997, ss. 302.
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe. Nagrody i wyróżnienia*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 3, Warszawa 1997, ss. 193.
 - *Polskie Stronnictwo Ludowe na Uchodźstwie wobec problemu kolektywizacji wsi polskiej [w:] Opór chłopów przeciw kolektywizacji wsi polskiej 1948–1956*, pod red. Franciszka Gryciuka, Siedlce 1997, s. 115–125.
 - *Ruch ludowy w Małopolsce. Materiały z konferencji naukowej w Tarnowie 2 grudnia 1995 r.*, pod red. Janusza Gmitruka i Doroty Pasiak, Warszawa 1997, ss. 86.
 - *75-lecie Związku Ochotniczych Straży Pożarnych (1921–1996) [w:] „Kalendarz Strażacki na 1997 rok”*, s. 2–5.
 - *Stanisław Mikołajczyk 1901–1966. Materiały z konferencji naukowej*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 1998, s. 31–41.
 - *Stosunki między państwem a Kościołem katolickim w Polsce w świetle tajnych raportów PSL na uchodźstwie (1951–1956) [w:] Stosunki między władzą państwową a Kościołem katolickim w Polsce powojennej (1944–1989)*, pod red. Władysława Ważniewskiego, Siedlce 1997, s. 59–76.
 - *Wielki Strajk Chłopski 1937 roku [w:] Wielki Strajk Chłopski 1937. Materiały z konferencji naukowej*, pod red. Janusza Gmitruka i Doroty Pasiak, Warszawa 1997, s. 3–7.
 - *Wincenty Witos – przywódca chłopów, mąż stanu, polityk [w:] Związki Wincentego Witosa z Kielecczyzną*, Kielce 1997, s. 7–13.

- *Z myślą o ludowej i niepodległej* [w:] *Ruch ludowy w Małopolsce. Materiały z konferencji naukowej w Tarnowie 2 grudnia 1995 r.*, pod red. Janusza Gmitruka i Doroty Pasiak, Warszawa 1997, s. 3–9.
- *„Żywią i bronią” – tradycja racławicka w ruchu ludowym* [w:] *Powstanie 1794 roku i tradycje kościuszkowskie na Podlasiu*, pod red. nauk. Janusza Wojtasika, Siedlce 1997, s. 155–159.

Rok 1998

- *Bibliografia martyrologii wsi polskiej 1939–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 30, 1998, s. 375–399.
- *Drogi do Niepodległej. W 80. rocznicę odzyskania niepodległości. Informator o wystawie*, pod red. Janusza Gmitruka i Andrzeja Stawarza, Warszawa 1998, ss. 59.
- *Grupy ochronno-propagandowe Wojska Polskiego przed wyborami do Sejmu Ustawodawczego*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 12, 1998, s. 191–205, [współautor: Piotr Matusak].
- *Kwestia chłopska w powstaniu styczniowym* [w:] *Rok 1863 na Podlasiu*, pod red. Henryka Mierzwińskiego, Siedlce 1998, s. 85–92.
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe. Nagrody i wyróżnienia*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 4, Warszawa, 1998, ss. 315.
- *Płoneły niebo i ziemia*, Warszawa – Michniów, lipiec 1998, ss. 98, [współautor: Longin Kaczanowski].
- *55 rocznica walk Batalionów Chłopskich na Zamojszczyźnie*, Warszawa 1998, ss. 50.
- *„Po życie sięgać nowe...”. Wystawa w 70. rocznicę powstania*

- Związku Młodzieży Wiejskiej RP 1928–1998. Katalog wystawy, Warszawa czerwiec – listopad 1998*, Warszawa 1998, ss. 28, [współautor: Dorota Pasiak-Wąsik].
- *Polskie Stronnictwo Ludowe na Uchodźstwie (Franciszek Wilk o przemianach październikowych 1956 roku na wsi polskiej)* [w:] *Wiś polska wobec wydarzeń 1956 roku*, Kielce 1998, s. 34–44.
 - *Rola i miejsce ruchu ludowego w Polsce 1944–1989* [w:] *Spór o ocenę historii Polski powojennej (1944–1989)*, pod red. Władysława Ważniewskiego, Siedlce 1998, s. 129–139.
 - *Rota*, Warszawa 1998, ss. 118, [współautor: Jerzy Mazurek].
 - *Skonfiskowano w „Gazecie Ludowej*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 12, 1998, s. 222–240.
 - *Stanisław Mikołajczyk 1906–1966. Materiały z konferencji naukowej*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 1998, ss. 86.
 - *Święto Czynu Chłopskiego*, Warszawa 1998, ss. 80, [współautor: Jerzy Mazurek].
 - *Święto nadziei*, Warszawa 1998, ss. 38.
 - *W kraju i na emigracji. Materiały z londyńskiego archiwum ministra prof. Stanisława Kota (1939–1943)*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Zygmunt Hemmerling, Jan Salkowski, Warszawa 1989, ss. 366.
 - *Z myślą o Niepodległej 1918–1998*, Warszawa 1998, ss. 62.
 - *„Ziemia, władza i oświata dla ludu” – historia i współczesność. Materiały z konferencji naukowej w Warszawie 17–18 października 1996*, pod red. Jana Jachymka i Janusza Gmitruka, Warszawa 1998, ss. 151.

Rok 1999

- *Barykady czy archiwa – Kazimierz Banach*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 13, 1999, s. 91–117.
- *Bataliony Chłopskie w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego. Materiały z konferencji naukowej*, oprac. Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek, Warszawa 1999, ss. 100.
- *Działalność władz okupacyjnych na terytorium Rzeczypospolitej w okresie 1 IX 1939 – 1 XI 1940*, wstęp, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek, Warszawa 1999, ss. 263.
- *Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego, 19–21 styczeń 1946 r. (stenogram)*, wstęp, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek, Warszawa 1999, ss. 254.
- *Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie 1939–1945 [w:] Walka i cierpienie. Wspomnienia żołnierzy BCh III Okręgu Kieleckiego z lat wojny i powojennych prześladowań*, oprac. Stanisław Durlej, Kielce 1999, s. 13–18.
- *Maciej Rataj 1884–1940. Katalog wystawy*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 1999, ss. 60.
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 5, Warszawa 1999, ss. 302.
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 6, Warszawa 1999, ss. 295.
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 7, Warszawa 1999, ss. 317.

- *Policja Polskiego Państwa Podziemnego*, „Przegląd Policyjny” nr 1–2, Szczytno 1999, s. 92–101.
- *Raclawice – historia i współczesność* / Janusz Gmitruk, Warszawa 1999, ss. 72, [współautor: Jerzy Mazurek].
- *Raport emisariusza Rządu RP płk. Jana Skorobohatego-Jakubowskiego „Kaczmarka” dla ministra Stanisława Kota w Angers z 10 I 1941*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 14, 1999, s. 159–179.
- *Skonfiskowano w „Gazecie Ludowej”*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sec. K: Politologia, Vol. 6, 1999, s. 283–288.
- *Stanisław Mikołajczyk. Ludowiec, mąż stanu, polityk (1901–1966)*, Warszawa 1999, ss. 71.
- *Wincenty Witos 1784–1945. Katalog wystawy*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 1999, ss. 36.
- *Witos a wojna 1939–1945*, wybór i oprac. Janina Kupiec, Janusz Gmitruk, Warszawa 1999, ss. 44.
- *Wybory, nasze wybory 1989–1997*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Andrzej Stawarz, Warszawa 1999, ss. 48.

Rok 2000

- *40 lat Zakładu Historii Ruchu Ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 31, 2000, s. 3–9.
- *Bataliony Chłopskie 1940–1945*, Warszawa 2000, ss. 167.
- *Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947*, cz. I: *Memoriał Polskiego Stronnictwa Ludowego w sprawie wyborów w Polsce, złożony wraz z załącznikami w dniu 18 grudnia 1946 roku Ambasadorom Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego w Warszawie*, wstęp

i oprac. Mieczysław Adamczyk i Janusz Gmitruk, Warszawa 2000, Wszechnica Świętokrzyska w Kielcach, ss. 251.

- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 8, Warszawa 2000, ss. 316.
- *Polonia brazylijska w piśmiennictwie polskim. Antologia*, wstęp, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Izabela Klarner-Kosińska, Jerzy Mazurek, Warszawa 2000, ss. 363.
- *Święto Ludowe 2000*, Warszawa 2000, ss. 40.
- „*W chłopie żyje i odradza się naród...*”. *Rok Reymontowski 2000*, Warszawa 2000, ss. 47.
- *Wincenty Witos – premier Rządu Obrony Narodowej*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 16, 2000, s. 11–24.
- [Rec.:] *Pamiętniki Polaków na Litwie 1945–1995. Losy pokoleń. Materiały konkursowe*, oprac. i wstępem opatrzył Andrzej Budzyński, Warszawa 1998, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 16, 2000 s. 251–252.

Rok 2001

- *Gruszcza Jan. Życie i działalność. Artykuły, wspomnienia, dokumenty*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Arkadiusz Indraszczyk, Warszawa 2001, ss. 165.
- *Herman Lieberman. Stanisław Mikołajczyk. Zmagania z totalitaryzmem*, Warszawa 2001, ss. 38.
- Józef Rudnicki, *Ziemia Czerwieńska pod okupacją niemiecką*, oprac. nauk. Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Pułtusk–Warszawa 2001, ss. 169.
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały*

- konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 9, Warszawa 2001, ss. 304.
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 10, Warszawa 2001, ss. 307.
 - *Policja Polskiego Państwa Podziemnego [w:] 80 lat w służbie państwa i narodu. Materiały pokonferencyjne*, pod red. Tadeusza Frączaka, Szczytno 2001, ss. 91–109.
 - *Skazani na zagładę. Jeńcy i partyzanci radzieccy a Bataliony Chłopskie 1941–1945*, Warszawa 2001, ss. 115.
 - *Sytuacja polityczna w Polsce po referendum 30 czerwca 1946 roku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 17, 2001, s. 9–20.
 - *Związki Władysława Reymonta z ruchem ludowym [w:] Reymont. Radość i smutek czytania*, pod red. nauk. Janusza Rohozińskiego, Pultusk 2001, s. 99–108.
 - *Żywią i bronią. O historii i tradycjach ruchu ludowego*, Warszawa 2001, ss. 128.

Rok 2002

- *Diariusz Stanisława Mikołajczyka prowadzony przez Marię Hulewiczową*, wstęp i oprac. Mieczysław Adamczyk i Janusz Gmitruk, Warszawa 2002, ss. 104.
- *Dokumenty fałszerstw wyborczych w Polsce w roku 1947, cz. II: Drugi memoriał Polskiego Stronnictwa Ludowego w sprawie wyborów w Polsce, złożony wraz z załącznikami w dniu 18 stycznia 1947 roku Ambasadorom Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Związku Sowieckiego w Warszawie*, wstęp i oprac. Mieczysław Adamczyk i Janusz Gmitruk, Warszawa 2002, ss. 284.
- *Dzieje ochotniczych straży pożarnych [w:] W kręgu historii*

- i politologii. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Dąbrowskiemu*, pod red. Kazimierza Dziubki i in., Wrocław 2002, s. 595–599.
- *Komunikaty Polskiego Stronnictwa Ludowego 1946–1947*, pod red. Mieczysława Adamczyka, Janusza Gmitruka i Jerzego Mazurka, Warszawa 2002, ss. 668.
 - *Oświata dla ludu – podlaskie doświadczenia oświatowe Józefa Pietruczuka i Stefana Skoczylasa [w:] Wkład ruchu ludowego w przeobrażenia oświaty i szkolnictwa na wsi. Materiały z konferencji naukowej, która odbyła się w dniach 8–9 kwietnia 2002 r.*, pod red. Mieczysława Adamczyka, Zdzisława Ratajka, Kielce 2002, s. 285–295.
 - *Oświata dla ludu [w:] Dzieje oświaty na Ziemi Łosickiej. Materiały z konferencji popularnonaukowej odbytej w Łosicach 29.05.2001 r.*, pod red. Arkadiusza Indraszczyka, Warszawa 2002 r., s. 17–31.
 - *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 11, Warszawa 2002, ss. 310.
 - *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 12, Warszawa 2002, ss. 315.
 - *Rola samorządu w działalności PSL w latach 1945–1947 [w:] Tradycje i współczesność samorządu terytorialnego na Południowym Podlasiu. Materiały z sesji naukowej, która odbyła się 20 kwietnia 1998 roku w Siedlcach*, praca zbiorowa pod red. Rafała Dmowskiego i Piotra Matusaka, Siedlce 2002, s. 107–116.
 - *Ruch ludowy w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego (w świetle raportu Jana Karskiego)*, oprac. Janusz Gmitruk,

- „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 32, 2002, s. 255–298.
- *Stan badań nad martyrologią wsi polskiej w latach 1939–1945* [w:] *Dzieje i przyszłości polskiego ruchu ludowego*, t. 2: *Polska Ludowa (1944/1945–1989)*, pod red. nauk. Waldemara Parucha, Stefana Józefa Pastuszki, Romualda Turkowskiego, Warszawa 2002, s. 497–512.
 - *Stanisław Mikołajczyk. Trudny powrót*, Warszawa 2002, ss. 80.
 - *Tajne raporty z Jugosławii*, Warszawa 2002, ss. 140, [współautor: Antoni Giza].
 - *Walka o pieniądze (1939–1956)*, Warszawa 2002, ss. 80, [współautor: Mieczysław Adamczyk].
 - „*Wolni z wolnymi, równi z równymi*”, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 18, 2002, s. 65–76.
 - *Wywiad w Radiu Wolna Europa przeprowadzony przez Tadeusza Chciuka ze Stanisławem Bańczykiem na temat powstania i działalności „Woli Ludu”*, oprac. Janusz Gmitruk, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 32, 2002, s. 307–316.

Rok 2003

- *Diariusz premiera Stanisława Mikołajczyka prowadzony przez Stefanię Liebermanową 13 XII 1944–14 VI 1945*, wstęp i oprac. nauk. Janusz Gmitruk i Andrzej Paczkowski, Warszawa 2003, ss. 110.
- Jan Krawczyk, *Z Polski do Brazylii (Wspomnienia z lat 1916–1937)*, wstęp i oprac. Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek, Warszawa, 2003, ss. 325.
- *Ku zwycięstwu. Konspiracyjny ruch ludowy na Kielecczyźnie*

- 1939–1945, (wyd. 3 popr. i uzup.), Warszawa–Kielce 2003, ss. 440.
- *Kultura polska w myśli programowej ruchu ludowego XIX i XX w.* [w:] *Kultura narodowa i Kościół katolicki w tysiącleciu państwa polskiego*, pod red. Władysława Ważniewskiego, Siedlce 2003, s. 151–169, [współautor: Dorota Pasiak-Wąsik].
 - *Niszczące samodzielnych ośrodków informacji i propagandy oraz rabowanie majątku PSL przez komunistów* [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego*, t. 1: (1944–1956), *Materiały z konferencji naukowej 5–6 grudnia 2002 r. w Rzeszowie*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka i Zbigniewa Nawrockiego, Warszawa 2003, s. 31–48.
 - *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 13, Warszawa 2003, ss. 298.
 - *Pomoc ruchu ludowego dla wysiedlonej ludności na Zamojszczyźnie (1942–1944)*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 19, 2003, s. 65–79.
 - *Powstanie Zamojskie*, Warszawa 2003, ss. 203.
 - *Represje wobec wsi i ruchu ludowego*, t. 1: (1944–1956), *Materiały z konferencji naukowej 5–6 grudnia 2002 r. w Rzeszowie*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka i Zbigniewa Nawrockiego, Warszawa 2003, ss. 328.
 - *Ruch ludowy w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 2003, ss. 112.
 - *Święto Ludowe w panoramie dziejów ruchu ludowego*, Warszawa 2003, ss. 72.

Rok 2004

- *Akcja Zemsta. Na pomoc walczącej Warszawie*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 33, 2004, s. 389–402.
- *Dramatyczne losy przywódców chłopskich w Europie Środkowej* [w:] *Historia i polityka. Studia i rozprawy dedykowane profesorowi Adamowi Koseskiemu w 65. rocznicę urodzin*, Pultusk 2004, s. 645–667.
- *Gdy wieś ratowała życie (1939–1944)* [w:] *Ziemi Łosickiej drogi do niepodległości. Materiały z konferencji naukowej odbytej w Łosicach, 15 listopada 2002 r.*, pod red. Arkadiusza Indraszczyka, Warszawa 2004, s. 133–155.
- *Historia ludowego parlamentaryzmu (Chłopi ludowcy w Sejmie Krajowym i parlamencie wiedeńskim)*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 20, 2004, s. 9–22.
- *Ludowcy wobec problemu kolektywizacji wsi polskiej* [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, pod red. nauk. Zofii Chyry-Rolicz, Siedlce 2004, s. 213–230, [współautor: Dorota Pasiak-Wąsik].
- *Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego (Informator przygotowany na 20-lecie MHPRL)*, Warszawa 2004, ss. 28.
- *Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. Historia, zbiory, ekspozycje*, Warszawa 2004, s. 240, [współautorzy: Jerzy Mazurek, Karolina Sikora].
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 14, Warszawa 2004, ss. 403.
- *Pamiętniki nowego pokolenia chłopów polskich. Materiały konkursowe*, wybór i oprac. Andrzej Budzyński i Janusz Gmitruk, t. 15, Warszawa 2004, ss. 403.

- *Polonia argentyńska w piśmiennictwie polskim. Antologia*, wstęp, wybór i oprac. Marta Bryszewska, Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek, Buenos Aires–Warszawa 2004, ss. 509.
- *Represje wobec wsi i ruchu ludowego*, t. 2: (1956–1989), *Materiały z konferencji naukowej 27–28 listopada 2003 r. w Rzeszowie pt. „Wieś i ruch ludowy a władza w PRL w latach 1956–1989”*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka i Zbigniewa Nawrockiego, Warszawa 2004, ss. 331.
- *Sikorski i Mikołajczyk [w:] Generał Władysław Sikorski – jako dowódca i polityk europejski*, pod red. Marka Hermana, Siedlce 2004, s. 159–175.
- *Tradycja kościuszkowska w ruchu ludowym – historia i współczesność*, Warszawa 2004, ss. 86, [współautor: Jerzy Mazurek].
- *Ziemie Zachodnie październik 1942 – czerwiec 1944. Raporty Sekcji Zachodniej delegatury Rządu na Kraj o sytuacji ludności polskiej i polityce okupanta niemieckiego*, wybór i oprac. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Władysław Ważniewski, Warszawa 2004, ss. 703.
- *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949–1989*, Warszawa 2004, ss. 189.
- *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949–1989. Formy dyskryminacji i ograniczania aktywności ludowców [w:] Represje wobec wsi i ruchu ludowego*, t. 2: (1956–1989), *Materiały z konferencji naukowej 27–28 listopada 2003 r. w Rzeszowie pt. „Wieś i ruch ludowy a władza w PRL w latach 1956–1989”*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka i Zbigniewa Nawrockiego, Warszawa 2004, s. 155–178.
- *ZMW RP „Wici” i ZMW – fenomen odrodzenia i ciągłości*

organizacyjnej [w:] *Związek Młodzieży Wiejskiej Rzeczypospolitej Polskiej „Wici” na Ziemi Garwolińskiej*, pod red. Arkadiusza Kołodziejczyka, Tadeusza Piesio, Garwolin–Warszawa 2004, s. 35–52.

- „*Pro memoria*”. *Raporty Delegatury Rządu na kraj z lat 1940–1945*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Arkadiusz Indraszczyk, Warszawa–Pułtusk 2004/2005, ss. 620.

Rok 2005

- *A Polska winna trwać wiecznie ... 110 lat działalności polskiego ruchu ludowego*, Warszawa 2005, ss. 204.
- *Dorobek edytorski Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w Warszawie 1984–2004*, Warszawa 2005, ss. 231.
- *Dorobek polityczny i organizacyjny ruchu ludowego. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Historyków Wsi i Ruchu Ludowego w 110-lecie działalności politycznego ruchu ludowego 26 października 2005 r. w Warszawie*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 2005, s. 329.
- *Epitafium polskich leśników 1939–1945*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 21, Warszawa 2005, s. 379–424.
- *Insurekcja kościuszkowska w dziejach i tradycji*, przedmowa, pod red. nauk. Janusza Gmitruka i Andrzeja Stawarza, Warszawa 2004, ss. 171.
- Jalbzykowski Andrzej Grabia, *Wspomnienia wileńskie (1939–1940)*, wstęp, oprac. tekstu, przypisy Janusz Gmitruk i Jerzy Mazurek, Warszawa 2005, ss. 191.
- *Pomoc ludowców i środowiska wiejskiego dla Żydów w okresie okupacji*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 21, 2005, s. 11–28,

[współautor: Dorota Pasiak-Wąsik].

- *Porozumienia społeczne 1980–1981*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Jan Salkowski, Warszawa 2005, s. 119.
- *Ruch ludowy w panoramie dziejów Polski* [w:] *Historia i współczesność ruchu ludowego. Materiały z sesji popularnonaukowej, która odbyła się 9 września w Kielcach z okazji 110 rocznicy powstania zorganizowanego, politycznego ruchu ludowego*, w oprac. redakcyjnym Stanisława Durleja. Kielce 2005, s. 7–41.
- *Sprawy kłeski wrześniowej przed sądem historii. Dokumenty komisji badawczych władz polskich na emigracji*, wybór i oprac. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Warszawa 2005, s. 317.
- *Wieś i ludowcy w Łosickiem po 1944 r.* [w:] *Mozaika Łosicka, religia, kultura, polityka*, pod red. Arkadiusza Indrasczyka, Warszawa 2005, s. 217–232.
- *Ziemia Odzyskana w myśli programowej ludowców* [w:] *Ruch ludowy wobec Ziemi Odzyskanych*, pod red. nauk. Marka Ordyłowskiego, Zielona Góra 2005, s. 41–58, [współautor: Dorota Pasiak-Wąsik].
- *Ziemia Wschodnie. Raporty Biura Wschodniego Delegatury Rządu Na Kraj 1943–1944*, wybór i oprac. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Warszawa–Pultusk 2005, s. 242.

Rok 2006

- *Biografie działaczy niepokornych. Ludowcy w aktach Sekretariatu KC PZPR*, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 34, 2006, s. 303–309.
- *Bronisław Warowny (1910–1985)* [w:] „Przeciw narzuc-

- nej władzy”. *Podziemie niepodległościowe w Garwolińskim, na Południowym Podlasiu i Wschodnim Mazowszu w latach 1944–1951. Materiały z sesji zorganizowanej 17 września 2005 roku w Garwolinie*, pod red. Arkadiusza Kołodziejczyka i Zbigniewa Gnata-Wieteski, Garwolin–Warszawa 2006, s. 107–116.
- *Chłopski czyn zbrojny w XIX i XX wieku* [w:] *Dzieje, wojsko, społeczeństwo. Studia ofiarowane prof. dr. hab. Edwardowi Pawłowskiemu z okazji sześćdziesiątej rocznicy urodzin*, pod red. nauk. Henryka Hermana, Stanisława Jaczyńskiego, Huberta Królikowskiego, Siedlce 2006, s. 329–229.
 - *Electoral frauds of 1947* [w:] *Wysięk zbrojny narodu polskiego o byt narodowy i państwowy od XVI wieku w świetle imperialnej polityki Rosji od XVI w. (od Piotra I) i po 1939 roku w wyniku agresji ZSRR*, pod red. Antoniego Benharda, Warszawa 2006, s. 154–157.
 - *Fenomen ludowej konspiracji na Kielecczyźnie* [w:] *Prawda i pamięć o Batalionach Chłopskich. Materiały z konferencji naukowej 15 września 2005 r. w Kielcach – w 65. rocznicę powstania BCh*, pod red. Mieczysława Adamczyka i Janusza Gmitruka, Warszawa–Kielce 2006, s. 51–113.
 - Grabia-Jalbrzykowski A., *Gawędy o krajach i ludziach*, wstęp, oprac., przypisy Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek, Warszawa 2006, ss. 256.
 - *Historyczny Kongres Polskiego Stronnictwa Ludowego 19–21 stycznia 1946 r.*, wstęp, wybór i oprac. Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek, Warszawa 2006, ss. 62.
 - *Kobiety w ruchu ludowym* [w:] *Wojsko i kultura w dziejach Polski i Europy. Księga jubileuszowa profesora Piotra*

- Matusaka w 65 rocznicę urodzin*, praca zbiorowa pod red. Rafała Dmowskiego, Janusza Gmitruka, Grażyny Korneć, Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa–Siedlce 2006, s. 337–351.
- *Marsz Kieleckiego Korpusu AK na pomoc Warszawie w sierpniu 1944 r.*, [w:] *Militarne aspekty Powstania Warszawskiego*, pod red. Huberta Królikowskiego i Piotra Matusaka, Siedlce 2006, s. 119–136.
 - *Powstanie Zamojskie* [w:] *Bataliony Chłopskie w Lubelskiem. Powstanie Zamojskie. Sympozjum naukowe 16–17 września 2006*, oprac. i red. Marian Wojtas, Lublin–Zamość 2006, s. 85–107.
 - *Prawda i pamięć o Batalionach Chłopskich. Materiały z konferencji naukowej 15 września 2005 r. w Kielcach – w 65. rocznicę powstania BCb*, pod red. Mieczysława Adamczyka, Janusza Gmitruka, Warszawa–Kielce 2006, ss. 208.
 - *Przez Czechosłowację do wolnego świata – dramatyczne losy przywódców polskiego ruchu ludowego* [w:] *Stosunki polsko-czesko-słowackie 1918–2005*, pod red. Janusza Gmitruka, Andrzeja Stawarza, Warszawa 2006, s. 173–196.
 - *Rola dziejowa Batalionów Chłopskich w Polsce* [w:] *Bataliony Chłopskie w Lubelskiem. Powstanie Zamojskie. Sympozjum naukowe 16–17 września 2006*, oprac. i red. Marian Wojtas, Lublin–Zamość 2006, s. 33–51.
 - *Sprawy kultury w działalności rządu polskiego na emigracji 1939–1945*, [w:] *Polska dyplomacja kulturalna po 1918 r. Osiągnięcia, potrzeby, perspektywy*, pod red. Adama Koseckiego, Andrzeja Stawarza, Warszawa–Pultusk 2006, s. 83–96.

- *Stosunki polsko-czesko-słowackie 1918–2005*, pod red. Janusza Gmitruka, Andrzeja Stawarza, Warszawa 2006, ss. 319.
- *Wojsko i kultura w dziejach Polski i Europy. Księga jubileuszowa profesora Piotra Matusaka w 65 rocznicę urodzin*, praca zbiorowa pod red. Rafała Dmowskiego, Janusza Gmitruka, Grażyny Korneć, Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa–Siedlce 2006, ss. 724.
- *Wpływ zbrodni hitlerowskich na Ziemi Łosickiej na rozwój gospodarczy regionu [w:] Przemiany administracyjno-gospodarcze na Ziemi Łosickiej XV–XXI wiek*, pod red. Arkadiusza Indraszczyka, Warszawa–Łosice 2006, s. 169–181.
- *Współwinni kłeski wrześnieowej przed sądem historii? [w:] Ostatnie walki Wojny Obronnej 1939 roku na Południowej Lubelszczyźnie. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 4 października 2004 roku w Janowie Lubelskim*, pod red. nauk. Arkadiusza Kołodziejczyka, Warszawa 2006, s. 117–134.
- Zieleniewski Tadeusz, *Gawędy legionowe. 3 Dywizja Piechoty we Francji*, wstęp, oprac. nauk. Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek, Warszawa 2006, ss. 200.
- *Ziemie Wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj, kwiecień – lipiec 1944 r.*, wstęp, wybór i oprac. Mieczysław Adamczyk, Janusz Gmitruk i Adam Kosecki, Warszawa–Pułtusk–Kielce 2006, s. 291.
- „Zielony Sztandar” – *pismo jedności ruchu ludowego*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 22, 2006, s. 11–20.

- *Zjednoczone Stronnictwo Ludowe 1949–1989*, „Zeszyty Wiejskie”, t. XI, pod red. Andrzeja Lecha, s. 32–50.
- [Rec.:] Grzegorz Nieć, *Między tradycją, historią a polityką – ludowcy w okresie przełomu ustrojowego 1989–1991*, Kraków 2004, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 34, 2006, s. 457–465.

Rok 2007

- *Bądźcie solidarni! Wielki Strajk Chłopski 1937 r.*, pod red. Janusza Gmitruka i Doroty Pasiak-Wąsik, Warszawa 2007, ss. 216.
- *Biografie dowódców oddziałów partyzanckich Batalionów Chłopskich – Julian Czuba*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 23, 2007, s. 219–229.
- *Demokracja jako czynnik rozwoju*, „Roczniki Wyższej Szkoły Biznesu i Administracji w Łukowie” 3/2007, s. 261–278.
- *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie*, [Materiały III Kongresu Historyków Wsi i Ruchu Ludowego 4–6 września w Pultusku]: t. 1: *Narodziny i rozwój*, ss. 709; t. 2: *W podzielonej Europie* ss. 734, komitet redakcyjny: Józef Ryszard Szaflik (przewodniczący), Janusz Gmitruk, Adam Koseski, Krzysztof Łukawski (sekretarz), Romuald Turkowski, Warszawa 2007.
- *Falszerstwa wyborcze 1947 r. – ze szczególnym uwzględnieniem ziemi kieleckiej* [w:] *W rządzie i opozycji – dramatyczna działalność PSL. Materiały z sympozjum naukowego, które odbyło się 29 marca 2007 roku w Kielcach w 60 rocznicę sfałszowanych wyborów parlamentarnych w styczniu 1947 roku, pod patronatem marszałka województwa świętokrzyskiego*

- Adama Jarubasa*, oprac. redakcyjne Stanisław Durlej, Kielce 2007, s. 7–56.
- *Liderzy* [w:] *Bogu na chwałę, ludziom na pożytek. 125 lat Strażaka*, pod red. Eugeniusza Walczaka, Warszawa 2007, s. 43–57.
 - „*Nie traćcie wiary w lepszą przyszłość*”. *Mysł i działalność polityczna Stanisława Mikołajczyka*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 2007, s. 267.
 - *Poczet liderów*, „Zeszyty Historyczne Związku Ochotniczych Straży Pożarnych RP” t. VI, 2007, s. 133–146.
 - *Polski ruch ludowy 1895–2005*, Rocznik Białskopodlaski” t. 15, 2007, s. 59–115.
 - *Prof. Jan Piekalkiewicz – przyjaciel OSP – bohater zapomniany*, „Zeszyty Historyczne Związku Ochotniczych Straży Pożarnych RP” t. VI, 2007, s. 119–124.
 - *Rok 1937*, „*Realia i co dalej...*” nr 1, Warszawa, sierpień 2007, s. 87–101.
 - *Rola dziejowa Stanisława Mikołajczyka*, Warszawa 2007, s. 81+ 30 nlb.
 - *Rola Zakładu Historii Polskiego Ruchu Ludowego w badaniach dziejów politycznego ruchu chłopskiego* [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie*, t. 2: *W podzielonej Europie*, Pułtusk–Warszawa 2007, s. 441–456, [współautor: Dorota Pasiak-Wąsik].
 - *Ruch ludowy w okresie rewolucji 1905 r.* [w:] *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907*, pod red. Anny Żarnowskiej i in., Warszawa–Radom 2007, s. 117–150.
 - *Ruch ludowy w Polsce po 1989 r.* [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie*, t. 2: *W podzielonej Europie*, pod red. Józefa Ryszarda Szaflika i in., Pułtusk–Warszawa 2007, s. 493–514.

- *Stanisława Kiljańczyka zmagania z naturą* [w:] *Ja Kiljańczyk z Mrokowa*, wywiad rzeka w oprac. Andrzeja Sowy, Henryka Sekulskiego, Warszawa 2007, s. 7–12.
- *Śladami naszych Ojców – działalność Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego w utrzymywaniu i zabezpieczaniu dziedzictwa kulturowego polskiej wsi*, „Zeszyty Historyczne Związku Ochotniczych Straży Pożarnych RP” t. VI, 2007, s. 147–174, [współautor: Ewa Marcinkowska].
- *Udział chłopów w powstaniu kościuszkowskim* [w:] *Działania nieregularne w Polsce i Europie* / pod red. Stanisława Jacyńskiego, Huberta Królikowskiego i Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa 2007, s. 47–52.
- *Wielki Strajk Chłopski 1937 roku* [w:] *Bądźcie solidarni! Wielki Strajk Chłopski 1937 r.*, pod red. Janusza Gmitruka, Doroty Pasiak-Wąsik, Warszawa 2007, s. 9–15.
- Zofia Chomętowska, *Na wozie i pod wozem*, wstęp i oprac. nauk. Janusz Gmitruk, Jerzy Mazurek; wspomnienie o Zofii Chomętowskiej Emilia Borecka, Warszawa 2007, ss. 183.

Rok 2008

- *Biografie dowódców oddziałów partyzanckich Batalionów Chłopskich. Antoni Pivowarczyk – chłopski generał*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 24, Warszawa 2008, s. 169–184.
- *Drogi ludowców do Niepodległej*, Warszawa 2008, ss. 68.
- *Działacze ludowi Ziemi Łosickiej* [w:] *Dzieje Ziemi Łosickiej. Szkice biograficzne*, pod red. Arkadiusza Indraszczyka, Łosice–Warszawa 2008, s. 237–252.
- *Geneza Wielkiego Strajku Chłopskiego w sierpniu 1937 roku* [w:] *Wielki Strajk Chłopski w 1937 roku. Uwarunkowania*

- i konsekwencje*, pod red. Wacława Wierzbienca, Rzeszów 2008, s. 29–55.
- *Józef Ryszard Szaflik (1930–2008)*, „Szkice Podlaskie” z. 16, 2008, s. 169–180, [współautor: Henryk Mierzwiński].
 - *Między Warszawą a Londynem. Walka o jedność ruchu ludowego. Centralne Kierownictwo Ruchu Ludowego do Stanisława Mikołajczyka*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 35, 2008, 217–242.
 - *Panteon Chłopów Polskich na Ziemi Świętokrzyskiej*, Kielce 2008, ss. 155, [współautor: Stanisław Durlej].
 - *Polska dyplomacja a wojsko – między Kujbyszenem a Buzutukiem* [w:] *Z dziejów wojskowości polskiej. Księga jubileuszowa profesora Kazimierza Pindla w 70. rocznicę urodzin*, pod red. Janusza Gmitruka, Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa–Siedlce 2008, s. 527–545.
 - *Polska prasa niezależna (1976–1990). Bibliografia. Katalog*, Kielce – Warszawa 2008, Wszechnica Świętokrzyska w Kielcach, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, s. 185, [współautor: Mieczysław Adamczyk].
 - *Porozumienia sierpniowe 1980 roku – polski model rozwiązywania konfliktów i napięć społecznych* [w:] „Roczniki Wyższej Szkoły Biznesu i Administracji w Łukowie” nr 4, 2008, s. 103–122.
 - *Powstanie Związku Ochotniczych Straży Pożarnych Rzeczypospolitej Polskiej – doniosłe znaczenie* [w:] *Z myślą o Niepodległej. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej 10 września 2008 roku*, Warszawa 2008, s. 75–86.
 - *Romuald Tyczyński „Trojanowski” (1906–1945)* [w:] *Z historii Polski i Podlasia. Księga jubileuszowa prof. Henryka*

- Mierzwńskiego*, pod red. Jarosława Cabaja, Janusza Gmitruka, Warszawa–Siedlce 2008, s. 469–474.
- *Rota*, (wyd. 2 popr. i uzup), Warszawa 2008, ss. 144, [współautor: Jerzy Mazurek].
 - *Stefan Skoczylas (1918–1945). Biografia dowódcy BCh na Podlasiu*, Warszawa 2008, ss. 132.
 - *Symbole ruchu ludowego*, Warszawa 2008, ss. 44.
 - *Sztandary ruchu ludowego*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 24, 2008, s. 215–220.
 - *Z dziejów wojskowości polskiej. Księga jubileuszowa profesora Kazimierza Pindla w 70. rocznicę urodzin*, pod red. Janusza Gmitruka, Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa –Siedlce 2008, ss. 824.
 - *Z historii Polski i Podlasia, księga jubileuszowa prof. Henryka Mierzwńskiego*, pod red. Jarosława Cabaja, Janusza Gmitruka, Warszawa–Siedlce 2008, ss. 692.
 - *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej w latach 1939–1945. Wspomnienia, pamiętniki i relacje*, w oprac. redakcyjnym Stanisława Durleja i Janusza Gmitruka, Kielce–Warszawa 2008, ss. 462.

Rok 2009

- *Bataliony Chłopskie – armia chłopska Państwa Podziemnego* [w:] „*Żywią i bronią*”. *Wiś i chłopi w obronie ojczyzny*, pod red. Janusza Gmitruka i Piotra Matusaka, Warszawa 2009, s. 173–186.
- *Jan Piekalkiewicz. Bohater zapomniany*, Warszawa 2009, ss. 161.
- *Józef Maślanka – biografia niepokornego działacza* [w:] *Idee. Państwo. Ludowcy. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy*

- urodzin Profesora Jana Jachymka*, pod red. nauk. Ewy Maj, Stanisława Michałowskiego, Alicji Wójcik, Lublin 2009, ss. 612–623.
- *Lustracja sprawców klęski wrześnieowej* [w:] *Między I a IV Rzeczpospolitą. Z dziejów lustracji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. Marii Korybut-Marciniak i Piotra Majera, Olsztyn 2009 s. 55–69.
 - *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1939–1945)*, t. 3: *Wiesć polska między dwoma totalitaryzmami*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka, Ewy Leniart, Warszawa 2009, ss. 350.
 - *Rola Adama Bitońskiego w Polskim Stronnictwie Ludowym na Uchodźstwie (1948–1963)* [w:] *Chłopskie partie polityczne z Europy Środkowo-Wschodniej na emigracji 1945–1989*, pod red. Arkadiusza Indraszczyka, Warszawa 2009, s. 149–177.
 - *Rozważania na temat modelu partii chłopskiej* [w:] *Przeszłość i przyszłość. Prace ofiarowane Profesorowi Adamowi Kose-skiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Pultusk 2009, s. 333–341.
 - *Stan badań i potrzeby badawcze nad losami mieszkańców wsi polskiej w latach 1939–1945*, [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1939–1945)*, t. 3: *Wiesć polska między dwoma totalitaryzmami*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka, Ewy Leniart, Warszawa 2009, s. 9–28.
 - *Stanisław Tabisz (1888–1948). Zarys biografii politycznej*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 25, 2009, s. 138–162.
 - *Symbole ruchu ludowego* [w:] *Marzyciele i realiści. O roli tradycji w polskiej myśli politycznej od upadku powstania*

styczniowego do XXI wieku, pod red. Tomasza Sikorskiego, Adam Wątor, Szczecin 2009, s. 337–343.

- *Tradycje raclawickie w ruchu ludowym [w:] Od Raclawic do Unii Europejskiej. Chłopi i ruch ludowy – 215 lat doświadczeń i historii*, Raclawice–Polaniec 2009, s. 21-40.
- *Wiktor Prandota (1920–2007)*, „Myśl ludowa” nr 1, 2009, s. 153–155.
- *Zygmunt Rumel. Żołnierz nieznan*y, Warszawa 2009, ss. 144.
- „*Żywią i bronią*”. *Wieś i chłopi w obronie ojczyzny*, pod red. Janusza Gmitruka i Piotra Matusaka, Warszawa 2009, ss. 332.

Rok 2010

- *Bezpieczeństwo, edukacja, kultura i społeczeństwo. Księga jubileuszowa profesora Jerzego Kunikowskiego w 65. rocznicę urodzin*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka, ks. Romana Krawczyka, Tamary Zacharuk, Warszawa–Siedlce 2010, ss. 908.
- *Bilans działalności Polskiego Stronnictwa Ludowego 1989–2009 [w:] Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989–2009)*, pod red. Janusza Gmitruka, Arkadiusza Indraszczyka, Stanisława Stęпки, Warszawa 2010, ss. 213–234.
- *Bitwy decydujące o losach Europy Środkowej*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 2010, ss. 302.
- *Błażej Szostek – partyzant Podlasia [w:] Historia wojskowości XX wieku. Księga pamiątkowa z okazji 50-lecia pracy zawodowej prof. dr. hab. Lecha Wyszczeńskiego*, pod red. nauk. Anety Niewęglowskiej, Małgorzaty Wiśniewskiej, Siedlce 2010, s. 309–320.

- *Dla dobra rządu chłopskich dusz. Wiciarz – ludowiec – nauczyciel – uczoney. Księga poświęcona pamięci prof. Józefa Ryszarda Szaflika*, pod red. Janusza Gmitruka, Mieczysława Adamczyka, Adama Koseskiego, Pultusk–Kielce–Warszawa 2010, ss. 771.
- *Droga lidera ZMW [w:] Trzeba wiatru wielkich skrzydeł by uniosły dom nasz cały. Związek Młodzieży Wiejskiej Odrodzony 3 XII 1980 r. i jego lider*, pod red. Elżbiety Wojtas-Ciborskiej, Warszawa 2010, s. 13–16.
- *Dzieje. Wojsko. Edukacja. Księga jubileuszowa prof. Henryka Hermana w 70 rocznicę urodzin*, pod red. Janusza Gmitruka, Mirosławy Bednarzak-Libery, Warszawa 2010, ss. 779.
- *Geneza powstania ruchu ludowego i miejsce „Siewby” w dorobku prasowym ludowców przed I wojną światową [w:]* pod red. Janusza Gmitruka, Roberta Szydlika, Warszawa 2010, s. 65–88.
- *Jak rabowano majątek ruchu ludowego? [w:] Dla dobra rządu chłopskich dusz. Wiciarz – ludowiec – nauczyciel – uczoney. Księga poświęcona pamięci prof. Józefa Ryszarda Szaflika*, pod red. Janusza Gmitruka, Mieczysława Adamczyka, Adama Koseskiego, Pultusk–Kielce–Warszawa 2010, s. 593–609.
- *Józef Krzemiński – Moje wspomnienia związane z pobytam Wincentego Witosa w Piotrkowie Trybunalskim w 1945 r., nota biograficzna i przygotowanie do druku Janusz Gmitruk*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 26, 2010, s. 195–206.
- *Lata osiemdziesiąte w relacji Tadeusza Szeląga* – oprac. Janusz Gmitruk, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii

- Polskiego Ruchu Ludowego” nr 26, 2010, s. 207–213.
- *Maria Hulewiczowa sekretarka Stanisława Mikołajczyka*, Warszawa 2010, ss. 276 + 34 nlb.
 - *Od powstania „Solidarności” do samodzielności ruchu ludowego* [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1989)*, t. 4: *Między apologią a negacją*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka, Ewy Leniart, Warszawa 2010, s. 299–326.
 - *Ostmark. Wspomnienia Polaków z robót przymusowych w Austrii w latach 1939–1945*, wybór relacji Janusz Gmitruk [i in.], Warszawa 2011, ss. 359.
 - *Partie chłopskie i ludowe w Polsce oraz Europie Środkowo-Wschodniej (1989–2009)*, pod red. Janusza Gmitruka, Arkadiusza Indraszczyka, Stanisława Stęпки, Warszawa 2010, ss. 359.
 - *Profesor Jerzy Kunikowski – biografia naukowa* [w:] *Edukacja, kultura i społeczeństwo. Księga jubileuszowa profesora Jerzego Kunikowskiego w 65. rocznicę urodzin*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka, ks. Romana Krawczyka i Tamary Zacharuk, Warszawa–Siedlce 2010, s. 13–23.
 - *Próba przeniesienia prochów Wincentego Witosa na Wawel podjęta w latach 90. XX wieku*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 26, 2010, s. 231–251.
 - *Przemówienie wygłoszone na pogrzebie Prof. dr hab. Arkadiusza Jerzego Kołodziejczyka 17 lutego 2011 r. w kościele parafialnym pod wezwaniem Świętej Trójcy w Kobyłce*, „Niepodległość i Pamięć” nr 18, 2011, s. 225–227.
 - *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944–1989)*, t. 4: *Między apologią a negacją*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka, Ewy Leniart, Warszawa 2010, ss. 376.

- *Ruch ludowy wobec wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920 roku* [w:] *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920 i jej międzynarodowe odniesienia z perspektywy 90-lecia*, pod red. nauk. Jeremiasza Ślipca, Tomasza Kośmidera, Warszawa 2010, s. 315–325.
- *Ruch ludowy. Tradycja i polityka*, Warszawa 2010, ss. 170, [współautorzy: Jan Jachymek, Aleksander Łuczak].
- „*Siewba*” 1906–1908, pod red. Janusza Gmitruka, Roberta Szydlika, Warszawa 2010, ss. 169.
- *Stanisław Mikotajczyk w dokumentach aparatu bezpieczeństwa*, t. 1: Działalność w latach 1945–1947, wstęp Janusz Gmitruk; wybór dokumentów Witold Bagiński, Franciszek Dąbrowski, Franciszek Gryciuk; oprac. Witold Bagiński [i in.], Warszawa 2010, s. 19–42.
- *Śmierć gen. Władysława Sikorskiego – nieznaną dokument* [w:] *Dzięje. Wojsko. Edukacja. Księga jubileuszowa prof. Henryka Hermana w 70 rocznicę urodzin*, pod red. Janusza Gmitruka, Mirosławy Bednarzak-Libery, Warszawa 2010, s. 247–252.
- *Tradycja grunwaldzka w ruchu ludowym* [w:] *Bitny decydujące o losach Europy Środkowej*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 2010, s. 89–118.
- *Tragiczne dzieje narodu i losy mieszkańców wsi w czasie II wojny światowej 1939–1945* [w:] *Bezpieczeństwo, edukacja, kultura i społeczeństwo. Księga jubileuszowa profesora Jerzego Kunikowskiego w 65. rocznicę urodzin*, pod red. nauk. Janusza Gmitruka, ks. Romana Krawczyka i Tamary Zacharuk, Warszawa–Siedlce 2010, s. 353–358.
- *W poszukiwaniu tożsamości ruchu ludowego*, „Myśl Ludowa” nr 2, 2010, s. 85–98.

- *Wrzesień 1939. Wojna na dwa fronty*, pod red. Janusza Gmitruka, Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa 2010, ss. 730.
- *Zbrodnie Wehrmachtu na ludności wiejskiej we wrześniu 1939 r.* [w:] *Wrzesień 1939. Wojna na dwa fronty*, pod red. Janusza Gmitruka, Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa 2010, s. 391–402.

Lata 2010/2011

- *Szczawińska Maria (1901–1985)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLVII, 2010–2011, s. 183–186.
- *Szczechura Tomasz (1902–1982)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLVII, 2010–2011, s. 219–221).

Rok 2011

- *Chłopi, ludowcy, Żydzi – w czasach pogardy*, „*Realia i co dalej... Dwumiesięcznik społeczno-polityczny*”, Luty nr 1 (22) 2011, s. 157–180.
- *Działalność podczas II wojny światowej* [w:] *Stanisław Mierżwa 1905–1985. Ludowiec i działacz niepodległościowy*, pod red. nauk. Mateusza Szpytmy, Warszawa–Kraków 2011, s. 107–122.
- *Expòse premiera Stanisława Mikołajczyka wygłoszone na posiedzeniu II Rady Narodowej w Londynie 27 lipca 1943 r.*, oprac. Janusz Gmitruk, „*Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego*” nr 27, 2011, s. 257–270.
- *Kazimierz Piotr Olesiak – Prezes Polskiego Stronnictwa Ludowego „Odrodzenie”* [w:] *Państwo, Wieś, Kultura. Studia Politolologiczne, historyczne i kulturoznawcze. Tom dedykowany prof. Stefanowi Józefowi Pastuszcze*, pod red. Joanny Szejn-bis-Zdyb, Romualda Turkowskiego, Kielce–Warszawa 2011, s. 377–386.

- *Michalina Głowacka „Iskierka” – Wspomnienia z działalności Ludowego Związku Kobiet w powiecie olkuskim*, do druku przygotował i biogramem opatrzył Janusz Gmitruk, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 27, 2011, s. 203–212.
- *Młodzi idą! Polski ruch młodowiejski*, t. 1. 1911–1948, red. i przedmowa Dorota Pasiak-Wąsik i Janusz Gmitruk, Warszawa 2011, s. 312.
- *Powstanie warszawskie w dokumentach i wspomnieniach ludowców*, Warszawa 2011, s. 300, [współautor: Mieczysław Adamczyk].
- *Pożyłkać lud dla Polski i odbudować Polskę dla ludu*, „Świątokrzyskie” nr 6, Kielce, listopad 2011, s. 14–25.
- *Rota w panoramie dziejów* [w:] *Mazowsze w wielkiej wojnie z Zakonem Krzyżackim*, pod red. Krzysztofa Zwolińskiego, Żyrardów 2011, s. 155–173.
- *Syn gorczańskiej ziemi – gazda Kirowego Gościńca* [w:] *Życie pełne pasji i adrenaliny. Komandos w białym kołnierzyku. Wywiad z Markiem Lutym, Międzynarodowym Trenerem Zarządzania, menedżerem, coachem*, Warszawa 2011, s. 7–14.

Rok 2012

- *Bitwa pod Zaborecznem 1 lutego 1943 roku* [w:] *Historia Militaris Polonica*, pod red. Janusza Gmitruka i Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa 2012, s. 209–220.
- *Byliśmy, jesteście, będziemy. O ruchu ludowym w Polsce*, Warszawa 2012, ss. 128.
- *Generał WP Władysław Wylupek*, „Warta”, „Ognisty”, „Janusz”, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 28, 2012, s. 263–298.

- *Historia Militaris Polonica*, pod red. Janusza Gmitruka i Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa 2012, ss. 268.
- *Kwestia własności ziemi i bezpieczeństwa żywnościowego w programie Polskiego Stronnictwa Ludowego – Odrodzenie* [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Ziemia, rolnictwo, bezpieczeństwo*, pod red. Janusza Gmitruka, Arkadiusza Indraszczyka, Stanisława Stęпки, Warszawa 2012, s. 47–77.
- *Polskie Państwo Podziemne w depeszach do rządu RP Stanisława Mikołajczyka w Londynie*, wstęp, wybór i oprac. nauk. Mieczysław Adamczyk i Janusz Gmitruk, Kielce–Warszawa 2012, ss. 223.
- *Skarbnice tradycji ruchu ludowego* [w:] *Z Chrystusem w służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa z okazji 60. rocznicy urodzin i 30-lecia pracy naukowej Księdza Profesora Romana Krawczyka*, pod red. Janusza Gmitruka i Anny Wielgosz, Warszawa–Siedlce 2012, s. 619–634.
- *Stan badań i potrzeby badawcze nad losami żołnierzy i działaczy konspiracyjnego ruchu ludowego w czasie II wojny światowej*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Ruchu Ludowego” nr 28, 2012, s. 13–34.
- *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, pod red. Janusza Gmitruka i Wojciecha Włodarkiewicza, Warszawa 2012, s. 346.
- *Tadeusz Szelaąg – oficer Batalionów Chłopskich, chłopskiej armii Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie*, t. 1: *W kręgu tradycji i historii*, pod red. Janusza Gmitruka, Arkadiusza Indraszczyka, Warszawa 2012, s. 373–388.

- *Wież i ruch ludowy w Polsce i Europie*, t. I: *W kręgu tradycji i historii*, pod red. Janusza Gmitruka i Arkadiusza Indraszczyka, Warszawa 2012, ss. 786.
- *Z Chrystusem w służbie Bogu i ludziom. Księga Jubileuszowa z okazji 60. rocznicy urodzin i 30-lecia pracy naukowej Księdza Profesora Romana Krawczyka*, pod red. Janusza Gmitruka i Anny Wielgosz, Warszawa 2012, ss. 660.
- [Rec.] *Tomasz Kuczur, Polityczny ruch ludowy w Polsce. Transformacja partyjna. Myśl polityczna, organizacja, działalność, przemiany wewnętrzne, Toruń 2005*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 28, 2012, s. 407–417.

Rok 2013

- *Arkadiusz Jerzy Kotodziejczyk (1957–2011)*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 36, 2013, s. 403–406.
- *Chłopska Zamojszczyzna 1942–1944*, Warszawa 2013, ss. 222.
- *Chłopski generał – Tadeusz Ilczuk (1909–2006)* [w:] *Polska – Mazowsze. Dzieje polityczno-militarne, gospodarka i kultura. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Januszowi Szczepańskiemu w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, pod red. nauk. Adama Koseskiego i Romualda Turkowskiego, Pultusk 2013, s. 495–499.
- *Gdy Polska powstanie inaczej będzie. Chłopska legenda powstania styczniowego*, „Niepodległość i Pamięć” nr 40–41, Warszawa 2013, s. 7–46.
- *Gloria Victis – Powstanie Styczniowe w panoramie dziejów* [w] *150-lecie Powstania Styczniowego na Kielecczyźnie*, Starachowice 2013, s. 62–86.

- *Gloria Victis – powstanie styczniowe w panoramie dziejów*, „Ludowiec Świętokrzyski” nr 7–8, 2013.
- *Kolęda polska*, Warszawa 2013, ss. 96, [współautor: Tadeusz Skoczek].
- *Kwestia chłopska. Kosy obosieczne* [w:] „Polityka” nr 1 2013; *Pomocnik Historyczny. Powstanie styczniowe 1863. Klęska i chwala*, s. 46–48.
- *Ludowy ruch wydawniczy – formy spółdzielczego i obywatelskiego działania (po 1945 r.)* [w:] *Spółdzielczość w budowie społeczeństwa obywatelskiego – historia i współczesność*, pod red. Tadeusza Skoczka, Warszawa 2013, s. 93–102.
- *Maciej Rataj (1884–1940) z Chłopów k. Lwowa* [w:] *Wielcy Polacy z Galicji i Kresów Południowo-Wschodnich*, pod red. Janiny Marciak-Kozłowskiej, Warszawa 2013, s. 51–61.
- *50-lecie Zakładu Historii Ruchu Ludowego – i co dalej?*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” nr 36, 2013, s. 3–14.
- *Powstanie Styczniowe w legendzie, historiografii i sztuce*, Warszawa 2013, ss. 125, [współautor: Tadeusz Skoczek].
- *Skazani na zagładę. Jeńcy radzieccy na ziemiach polskich 1941–1945* [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w latach II wojny światowej*, pod red. Janusza Gmitruka, Wojciecha Włodarkiewicza i Rafała Roguskiego, Warszawa–Siedlce 2013, s. 141–172.
- *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w latach II wojny światowej*, pod red. Janusza Gmitruka, Wojciecha Włodarkiewicza i Rafała Roguskiego, Warszawa–Siedlce 2013, s. 141–172.

- *Tak nam dopomóż Bóg...* [w:] Janusz Gmitruk, Tadeusz Skoczek, *Koleśa polska*, Warszawa 2013, s. 5–18.

Lata 2013/2014

- *Szydluk Jan (1904–1987)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XLIX, 2013–2014, s. 543–545.

Rok 2014

- *Chłopski Ruch Oporu po II wojnie światowej. „Testament Łedy* [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944/45–1989). Losy żołnierzy Batalionów Chłopskich oraz działaczy Stronnictwa Ludowego „Roch” po II wojnie światowej*, t. 5, pod red. nauk. Arkadiusza Indraszczyka, Mariusza Krzysztofińskiego, Warszawa–Rzeszów 2014, s. 287–304.
- *Gdy Polska powstanie inaczej będzie. Chłopska legenda powstań narodowych*, „Niepodległość i Pamięć” nr 1–2, 2013 [druk: 2014], s. 7–46.
- *Historia społeczna, kultura, spółdzielczość. Studia i szkice dedykowane prof. dr hab. Zofii Chyrze-Rolicz*, zespół red. Janusz Gmitruk, Grażyna Korniec, Piotr Matusak, Siedlce 2014, ss. 565.
- *Idea państwa w myśli programowej ruchu ludowego do 1947 r.* [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Państwo – forma, rola i żądania*, pod red. Janusza Gmitruka, Arkadiusza Indraszczyka, Stanisława Stępi, Warszawa 2014, s. 17–31.
- *Jan Piekalkienczyk (1892–1943), współtwórca Polskiego Państwa Podziemnego (w 70. rocznicę śmierci)*, „Niepodległość i Pamięć” nr 3–4, 2013 [druk: 2014], s. 245–294.
- *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Państwo – forma, rola i żądania*, pod red.

- Janusza Gmitruka, Arkadiusza Indraszczyka, Stanisława Stępi, Warszawa 2014, ss. 222.
- *Idea państwa w myśli programowej ruchu ludowego do 1947 r.* [w:] *Partie i ruchy chłopskie i ludowe w Europie wobec problemów współczesności. Państwo – forma, rola i zadania*, pod red. Janusza Gmitruka, Arkadiusza Indraszczyka, Stanisława Stępi, Warszawa 2014, s. 17–32.
 - *Polska pastoralka*, Warszawa 2014, ss. 164, [współautor: Tadeusz Skoczek].
 - *Sokolówek w panoramie dziejów ruchu ludowego* [w:] *Historia społeczna, kultura, spółdzielczość. Studia i szkice dedykowane prof. dr hab. Zofii Chyrcze-Rolicz*, zespół red. Janusz Gmitruk, Grażyna Kornieć, Piotr Matusak, Siedlce 2014, s. 453–467.
 - *Stan badań i potrzeby badawcze nad losami żołnierzy i działaczy konspiracyjnego ruchu ludowego* [w:] *Represje wobec wsi i ruchu ludowego (1944/45–1989). Losy żołnierzy Batalionów Chłopskich oraz działaczy Stronnictwa Ludowego „Roch” po II wojnie światowej*, t. 5, pod red. nauk. Arkadiusz Indraszczyka, Mariusza Krzysztofíńskiego, Warszawa – Rzeszów 2014, s. 13–34.
 - *Wprowadzenie. Ruch ludowy wobec wojny polsko-rosyjskiej* [w:] *Od Bitwy Warszawskiej do Traktatu Ryskiego*, pod red. nauk. Tadeusza Skoczka, Warszawa 2014, s. 5–11.

Lata 2014/2015

- *Szymanek Piotr (1895–1975)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. L, 2014–2015, s. 29–30.
- *Ścibiorek Bolesław (1906–1945)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. L, 2014–2015, s. 435–437.

Rok 2015

- *Bataliony Chłopskie i konspiracyjne organizacje ruchu ludowego*, Seria: „Historia Państwa Podziemnego. Polska walcząca”, Warszawa 2015, ss. 63.
- *Bez chłopów Polska na niepodległość się nie wybije*, „Świętokrzyskie” nr 16, listopad 2015, s. 83–86.
- *Chłopi i ludowcy wobec Sonderlaboratorium SS – powstanie zamojskie* [w:] *Historia pisana chłopską krwią. Zamojszczyzna, Wołyń i Małopolska Wschodnia w latach II wojny światowej*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 2015, s. 115–162.
- *Geneza i rozwój kółek rolniczych w Polsce* [w:] *Vir Bonus. Księga jubileuszowa dedykowana Władysławowi Horstowi*, pod red. Teresy Włodarczyk, Warszawa 2015, s. 28–36.
- *Historia pisana chłopską krwią. Zamojszczyzna, Wołyń i Małopolska Wschodnia w latach II wojny światowej*, pod red. Janusza Gmitruka, Warszawa 2015, ss. 292.
- *Jubileusz wielu pokoleń ludowców* [w:] „Pod zielonymi sztandarami. Biuletyn” 2015, s. 7–9.
- *Legenda powstania kościuszkowskiego*, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” nr 31, 2015, s. 11–61.
- *Maciej Rataj 1884–1940 – sylwetka polityka. Na marginesie wystawy w Muzeum Niepodległości*, „Niepodległość i Pamięć” nr 4, 2015, s. 263–290.
- *Maciej Rataj i Stefan Korboński – współtwórcy Polskiego Państwa Podziemnego* [w:] *Na ścieżkach mazowieckiej i podlaskiej krainy. Księga poświęcona pamięci Profesora Arkadiusza Kołodziejczyka*, praca zbiorowa pod red. Tadeusza Skoczka, Warszawa 2015, s. 191–213.

- *Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego. Skarbnica tradycji*, „Mówią Wieki” nr 7, lipiec 2015, s. 46–49.
- *Ruch ludowy i Rząd Obrony Narodowej Wincentego Witosa wobec powstań śląskich* [w:] *Górny Śląsk 1918–1922*, praca zbiorowa pod red. Tadeusza Skoczka, Warszawa 2015, s. 57–95.
- *W jedności siła. 120 lat polskiego ruchu ludowego*, Warszawa 2015, ss. 243.
- *Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim*, „Zeszyty Historyczne Związku Ochotniczych Straży Pożarnych RP” t. IX, 2015, s. 7–23.
- *Więzi Władysława Stanisława Reymonta z polskim ruchem ludowym* [w:] *Władysław Stanisław Reymont, pierwszy noblista Niepodległej*, pod red. nauk. Ewy Koralewskiej, Janusza Gmitruka, Warszawa 2015, s. 43–59.
- *Wincenty Witos – chłop, polityk, patriota*, „Mówią Wieki” nr 7, lipiec 2015, s. 37–41.
- *Władysław Reymont i Wincenty Witos w historii i pamięci ludu polskiego*, „Kultura Wsi” nr 4, 2015, s. 73–76.
- *Władysław Stanisław Reymont, pierwszy noblista Niepodległej*, pod red. nauk. Ewy Koralewskiej, Janusza Gmitruka, Warszawa 2015, ss. 239.

**PROGRAM
REGIONALNY**
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

Mazowsze.
serce Polski

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI FUNDUSZ
ROZWOJU REGIONALNEGO

Muzeum Niepodległości zrealizowało projekty:

1. „Kompleksowa poprawa oferty kulturalnej i wzrost dostępności do kultury obiektów Muzeum Niepodległości w Warszawie poprzez rewitalizację i modernizację oddziału Cytadeli Warszawskiej, w szczególności X Pawilonu, XI Pawilonu, Bramy Bielańskiej i dziedzińca”
2. „Modernizacja terenu dziedzińców wokół obiektu ekspozycji Muzeum Więzienia Pawiak, Oddziału Muzeum Niepodległości w Warszawie” – w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego 2007-2013 oraz ze środków budżetu Województwa Mazowieckiego

25 LAT MUZEUM
LAT NIEPODLEGŁOŚCI

50 LAT MUZEUM
WIĘZIENIA
PAWIAK

Patronat medialny:

TVP
HISTORIA

Kurier365.PL

Myśl Polska

STOLICA

Muzeum Niepodległości w Warszawie
jest instytucją kultury Samorządu Województwa Mazowieckiego

DTP
Natalia Roszkowska

Redakcja techniczna
Marzena Milewska

ISBN 978-83-62235-93-3
ISSN 2450-6451

Muzeum Niepodległości
al. Solidarności 62
00-240 Warszawa
muzeum-niepodleglosci.pl